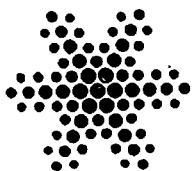

SINAGOGE U BOSNI I HERCEGOVINI

MUZEJ GRADA SARAJEVA

SARAJEVSKA ZIMA

NOVI HRAM

SINAGOGE U BOSNI I HERCEGOVINI

Autor: Vedrana Gotovac

Sarajevo, mart 1987. godine

**MUZEJ GRADA SARAJEVA ZAHVALJUJE SE NA
SARADNJI I SUSRETLJIVOSTI**

Kulturnoj manifestaciji „Sarajevska zima“, Jevrejskoj opštini Sarajevo, Savezu Jevrejskih opština Jugoslavije Beograd, Jevrejskom istorijskom muzeju Beograd, Istorijskom arhivu Sarajevo, Narodnoj i univerzitetskoj biblioteci Sarajevo, Zemaljskom muzeju Sarajevo, Muzeju grada Zenice, Majeru Romanu iz Sarajeva, Luci Mevorah – Petrović i Cadiku Danonu iz Beograda.

SADRŽAJ

PREDGOVOR	5
UVOD	7
SINAGOGA	11
SINAGOGE U SARAJEVU	17
Il kal grandi	17
Il kal muevu	23
Il kal di la Bilava	25
Aškenaski hram	27
Il kal di lus mudus	31
Il kal di tiju Mači Bohor	35
Tikun hacot	37
Veliki sefardski hram	39
SINAGOGE U OSTALIM MJESTIMA	43
Travnik	45
Višegrad	45
Banjaluka	46
Visoko	47
Zenica	47
Tuzla	48
Žepče	49
Brčko	49
Bihać	50
Bijeljina	50
Gračanica	51
Buđojno	51
Ostala mjesta	51
STRADANJA	55
LITERATURA	57

Izložba „Sinagoge Bosne i Hercegovine“ proistekla je iz plana rada Muzeja grada Sarajeva za 1987. godinu, i prijeke potrebe da se, u okvirima materijalnih, kadrovskih i drugih uslova, otme od zaborava jedno značajno poglavlje sveukupne bosanskohercegovačke istorije. Ti okviri su, nažalost, bili vrlo uski. Nedostajala su, recimo, sredstva za obilazak onih mjesta u Republici, u kojima su jevrejske zajednice bile brojnije, pa su mogle sagraditi sinagogu; nije bilo novaca da se izradi maketa Velikog sefardskog hrama (o ostalim hramovima da i ne govorimo), svojevremeno najveće potkupolne građevine na Balkanu (sačuvani su, srećom, originalni crteži, skice i dosta fotosa ove sinagoge); nismo imali sredstava da prevedemo odgovarajuće orijentalne dokumente, niti da kopiramo sav fotografski materijal, a o traganju za činjenicama u arhivima i bibliotekama van Sarajeva, nije moglo biti ni spomena.

Tema „Sinagoge BiH“ toliko je ozbiljna i obimna da je mogla biti ostvarena samo zahvaljujući višestrukoj pomoći i podršci Jevrejske opštine u Sarajevu i Saveza jevrejskih opština Jugoslavije u Beogradu. Od četrdesetak sinagogalnih građevina, koje se spominju u ovom radu, samo je jedna još uvijek u funkciji hrama (aškenaska sinagoga u Sarajevu). Za neke sačuvane sinagoge i ne zna se šta su nekad bile, pa je naša patriotska i kulturna obaveza da čim prije na skroman način (kamenim pločama i slično) obilježimo te građevine i time doprinesemo očuvanju njihovog dostojanstva i uspomeni na narod koji se u njima okupljao.

Dugoročnija zadaća društva je da se od propadanja sačuvaju zapuštene i ugrožene sinagoge.

Svjesna sam mnogih manjkavosti ove izložbe i ovog rada. One su bile van domašaja mojih trenutnih ambicija i mogućnosti. Na primjer, nedostaju vjerodostojni dokumenti o mnogim bosanskohercegovačkim jevrejskim bogomoljama. Za mnoge znamo samo da su postojale i gotovo ništa drugo, a za druge samo pretpostavljamo da su postojale. Zato smatram da je ovaj rad, zajedno sa izložbom, samo početak jednog budućeg sveobuhvatnijeg rada o sinagogama u BiH, često jedinim svjedocima da je jevrejski narod stotinama godina ovdje živio. Posebno poglavlje naučnog istraživanja trebalo bi da budu sveštenici, zatim jevrejske škole, obredni običaji...

Očekujem pomoć svih onih koji imaju dokumenat, fotografiju, časopis, knjigu, predmet... Biću zahvalna na korisnim sugestijama i sjećanjima, pa i na samoj podršci.

Vedrana Gotovac

UVOD

Pišući 1924. godine o „štimunzima“ u bosanskim sinagogama, dr Atijas s puno topline kaže: „Bogomolje pričaju o davnim danima i davnim ljudima, koji su u njima obitavali i od kojih je od generacije do generacije ponešto dobrog u njima ostalo za današnje potomke, kao kvas za dobar kruh ili plemeniti kalem za opore voćke. Štimung je u sinagogi tako jak, da se on presađuje i u jevrejske domove i radnje, da se po kućama nastavlja u krugovima ješivot, a u radnjama u krugovima dobrotvora...“¹

Od sredine XVI vijeka kada se prvi put u pisanim dokumentima spominju Jevreji—Sefardi, naseljeni u bosanskom pašaluku, pa do II svjetskog rata, sinagoga je čvrsto srasla sa ovim tlom i postala značajan segment njegove duhovne i materijalne kulture.

Sinagoga je, doduše, u periodu turske uprave, poput hrišćanskih sakralnih građevina, bila u pozadini sveukupnih zbivanja, opterećena mnogim restrikcijama i neravnopravnim tretmanom u odnosu na islamske religiozne institucije, ali nikad zatvarana u zidove geta, kao što je bio slučaj u većini zemalja Evrope.

Iako prisiljene da se prilagođavaju okolini, vremenu i sili koja je upravljala vremenom, jevrejska zajednica i njena sinagoga u Bosni i Hercegovini nisu nikada izgubile svoj identitet i osebnost. Tome je doprinio i tolerantan stav okoline u kojoj je vjekovima živjelo više nacija i vjera, dijeleći dobro i zlo. Dolaskom austro-ugarske vlasti sinagoga će doživjeti procvat, dobiće punu ravnopravnost i sve do pojave fašizma neće biti ponižavana niti fizički ugrožavana.

Sinagoga se može posmatrati unutar istorijskih, društveno-političkih i kulturno-religijskih odnosa na teritoriji BiH, ali još više kao jedan duhovni i graditeljski fenomen, star gotovo tri hiljade godina, čiji uzori, počeci, evolucija i rasprostranjenost čine cjelinu. Takva dvostrukost uveliko otežava istraživanje svih oblasti judaike, a posebno tako važne i složene oblasti kakva je sinagoga.

Arhitektura je, ako se tako može reći, samo najpristupačniji, „površinski“ aspekt jedne jevrejske bogomolje. Put upoznavanja sinagoge vodi nas dalje ka kultu, običajima, učenjima, zakonima, stvaralaštvu — i stradanju. Stradanje stoji na početku, kao što će, nažalost, stajati i na kraju istorije bosanskohercegovačkih sinagoga.

Istraživač jevrejskih bogomolja mora ući u teško prohodni svijet zamršene simbolike,² u kojem se ono što se događa isprepliće sa onim što je bilo i onim što se tek očekuje, u kojem predmet ili slika, ritualna radnja, riječ — nisu određeni samo oblikom i funkcijom, već imaju višeslojnu pozadinu, dubok smisao, okruženi su alegorijom, religioznim, istorijskim i poetskim aluzijama.

Prema nekim autorima, na primjer, sinagogačna građevina oponaša svojom prostornom strukturom **jerusalimski Hram** (I i II Hram imali su isti raspored prostorija: predvorje—ulam, središnja dvorana — hekal sa oltarom za žrtve paljenice i stolom sa oglednim hljebovima, te svetište — debir³), koji sinagoga kao institucija zamjenjuje. A Hram je, opet, prema jevrejskoj tradiciji, samo odraz jedne nebeske tvorevine, a u njemu se odražava i cijeli svijet.⁴

Funkcija mnogih obrednih predmeta u sinagogi, kao što je bila i u jerusalimskom Hramu, je havdala ili razdvajanje: najsvetijeg od manje svetog, svetog od profanog.⁵ Havdala je i ime obreda koji se vrši na početku nedjelje (jevrejsko-španski naziv je „šabat ala noć“ ili „intrada al alhad“), odmah nakon zalaska sunca, obilježavajući kraj svetosti šabata i nastupanje „običnih“ šest radnih dana. Najkarakterističnije vanjsko obilježje ovog obreda je mirisanje raznih mirrodija, pohranjenih ponekad u lijepe, umjetnički izrađene hadas ili besamim kutije.⁶ U Bosni su se u besamim stavljali najviše karanfilići, ali su se mirisali i kafa, limun, ruta, svježe cvijeće.⁷ Obred se izvodio u sinagogi, besamim bi mirisali predmolitelj – hazan i oni koji su sjedili oko njega. Poslije bi svako ponovio havdala ceremoniju kod kuće.⁸

Aron hakodeš (sveti ormar), u kome se čuva ono najsvetije, suština judaizma – svici Tore, Petoknjžja (u Bosni se govorilo Sefer–Tora, Knjiga Tore, često samo Sefer, ili jevrejsko-španski La le), odvojen je od pogleda, od okolnog prostora zavjesom – parohetom, koja je visila i u jerusalimskom Hramu. Tore su zaštićene na sličan način ogrtačima (hebrejski naziv je meil), a kad čita iz svitka, čitač slijedi redove metalnim pokazivačem u obliku ruke (jad), čime se izbjegava dodirivanje dragocjenog pergamenta prstima.

Kao što aron hakodeš zamjenjuje zavjetni kovčeg iz I Hrama, tako i svitak Tore zamjenjuje zavjetne ploče.⁹ Svitak je namotan na dva drveta čije je hebrejsko ime ec hajim – drvo života. Tora se lako preobražava u ženu, u okrunjenu nevjestu, u kraljicu. Metalni ukrasi Tore – rimonim (šipci) identifikuju se sa ukrasima kapitela hramskih stupova („I četiri stotine šipaka na dvije pletenice, dva reda šipaka na svakoj pletenici, da pokrivaju dva oglavlja navrh stupova.“ II knj. Ljetopisa 4–13).¹⁰ Zvončići na metalnim ukrasima simbolizuju uvijek čistu i snažnu radost u Tori i ne dozvoljavaju da iščezne uspomena na ukrase odore Velikih sveštenika u Hramu.¹¹ I metalni tas ili štit Tore, na kome se mijenjaju pločice sa napisanim imenom nastupajućeg praznika, takođe čuva uspomenu na grudni štit hramskog sveštenika.¹²

Od XVI vijeka visi u svakoj sinagogi ispred arona vječno svjetlo ili ner tamid, koje je gorjelo i u zavjetnom šatoru.¹³ („(...) neka ti donesu ulja maslinova čista, cijedena, za vidjelo, da žišči gore vazda. Pred zavjesom svjedočanstva (...) da gore od večera do jutra pred Gospodom vazda zakonom vječnim od koljena do koljena.“ III knj. Mojsijeva 24 – 2,3)

U jerusalimskom Hramu je stajala zlatna menora - sedmokraka svjetiljka, koju ne susrećemo u sinagogama, jer bi to podsjećalo na rušenje Hrama i pljačku hramskog inventara.¹⁴ Umjesto sedmokrakog u jevrejskim bogomoljama pored arona stoji osmokraka svjetiljka – hanukija. Menora nastavlja živjeti kao simbol judaizma, simbol floralno-kozmoškog porijekla. („Načini svijećnjak od čistog zlata. (...) Šest krakova neka budu tri čaše u obliku bademova cvijeta, svaka s čaškom i laticama.... Napravi i sedam svjetiljaka od njih...“ III knjiga Mojsijeva 25–31⁴⁰)

Od srednjeg vijeka simbol judaizma je heksagram ili magen David (štit Davidov). Ovaj je simbol poznat još u antici, ali nam njegovo značenje izmiče među tajnama alhemije, mesijanskih aluzija, kabale i magije.¹⁵ Sa pojavom fašizma šestokraka zvijezda postaje simbol izopštenosti, ali i povezanosti jevrejskog naroda.

Sinagoga je opremljena i drugim obrednim predmetima, znacima najraznovrsnijih tumačenja i poruka

– hanukije se pale u sinagogi, kao i u svakoj jevrejskoj kući, za osmodnevni praznik hanuku, svaki dan po jedno svjetlo više, kao sjećanje na davni istorijski događaj, kada su Makabejci u II vijeku pr.n.e. pobijedili protivnike i posvetili ponovo Hram, i čudo vezano s njim;

– purimski svici u srebrnim ili drvenim kutijama s pričom o kraljici Esteri i još jednom spasenju; to je jedina knjiga u Starom zavjetu u kojoj se ni jedanput ne spominje Božije ime;

– obredni rogovi ili šofari u koje se duva za velike praznike, Novu godinu (Roš hašana) i Dan praštanja (Jom kipur); nekada je bio muzički instrumenat (prvi put se spominje u Exodusu 19–16) i vojnička truba, i najzad dio hramskog inventara;¹⁶

– kipot – kape za pokrivanje glave; ovaj običaj su Jevreji preuzeli od nejevrejske okoline tek u srednjem vijeku;¹⁷ u Bosni i Hercegovini muškarci su, gotovo sve do II svjetskog rata, ulazili u sefardsku sinagogu sa fesovima na glavi, a žene sa tukadu kapama;

– molitveni šalovi ili taliti, molitveni kaiševi ili tefilini; rašireni dlanovi u sveštiničkom blagoslovu, levitski vrč i plitka posuda za pranje ruku – prikazani često na tekstu; predstave dvaju stupova koji se smatraju za one ogromne stupove u Solomonovu Hramu (Jahin i Boaz) koji su stajali ispred predvorja, nemajući, izgleda, nikakvu funkciju, nego su simbolizirali, možda, oslonce na kojima počiva svijet;¹⁸ heraldički postavljen par propetih lavova koji pridržavaju krunu Tore (Keter Tora).¹⁹

Sinagoga predmeti u Bosni i Hercegovini bili su uglavnom pokloni pojedinaca („Najveća je sreća bila za svakoga Jevrejina da može darovati nešto u hram: parohet, plašt, krunu. Sakupljao se novac, štedilo se...“²⁰) ili jevrejskih društava, prije svega Hevre kadiše (društvo koje se brinulo za bolesne članove zajednice i sahranu umrlih).²¹

U okvirima sinagogalnih predmeta i simbola ispoljavaju se i estetska nastojanja, susrećemo se sa jevrejskom umjetnošću, koju ne guši funkcionalnost, pa ni njena religiozno-istorijska pozadina. Jer „nema umjetnosti koja se može definisati kao religiozna, (...) uvijek svetost i ljepota stoje jedno naspram drugog u istom ruhu“²². Franc Landsberger u svom „Uvodu u jevrejsku umjetnost“ među osobinama jevrejske likovne umjetnosti posebno izdvaja njenu obojenost sakralnim, zatim ikonografski horror vacui, te uvijek prisutnu povezanost s literaturom, „sklonost Jevreja ka pisanim riječima“.²³

BILJEŠKE – UVOD

- 1) dr Atijas, ŠTIMUNZI IZ BOSANSKIH SINAGOGA, str. 64.
- 2) E.L. Ehrlich, DIE KULTSYMBOLIK IM ALTEN TESTAMENT... str. 34; J. Carlebach, DIE ARCHITEKTUR DER SYNAGOGUE, str. 131.
- 3) E.L. Ehrlich, DIE KULTSYMBOLIK IM ALTEN TESTAMENT.., str. 25.
- 4) Isto, str. 30–33.
- 5) R. Krüger, DIE KUNST DER SYNAGOGUE.., str. 20.
- 6) Mirisi su, prema jednom tumačenju, ublaživali bol rastanka sa Šabatom; ovaj običaj podsjeća i na spaljivanje mirođija u II jerusalimskom Hramu.
- 7) Većina podataka o sinagogalnim obredima, običajima i slično u Bosni i Hercegovini odnosi se na period XIX i početak XX vijeka.
- 8) Kazivanja Jakova Maestra.
- 9) Isto kao br. 5, str. 20.
- 10) R. Wischnitzer-Bernstein, SYMBOLE UND GESTALTEN DER JÜD. KUNST, str. 47.
- 11) C. Roth, JEWISH ART, str.127.
- 12) JUDAICA. SAMMLUNG BERGER, str. 127.
- 13) J. Gutmann, JÜDISCHE ZEREMONIAALKUNST, str. 21.
- 14) U modernim, reformističkim sinagogama XIX i XX vijeka ponovo se pojavljuje menorah kao dio hramskog inventara.
Isto kao br. 13, str. 27–28
- 15) Isto kao br. 5, str. 111.
- 16) I. Shacher, JEWISH TRADITION IN ART, str. 115.
- 17) J. Soetendorp, SYMBOLIK DER JÜD. RELIGION.., str. 198–9.
- 18) Isto kao br. 10, str. 120.
- 19) Lav je simbol plemena Juda („jer iz plemena Juda treba se roditi Messias ben David...“). Isto kao br. 10, str. 101.
- 20) USPOMENA NA HRAM MOGA DETINJSTVA, „Jevr. život“, 11. VI 1926, br. 109.
- 21) M. Levi, STARI HRAM, „Jevr. život“, 11. VI 1926, br. 109, str. 4
- 22) G. van der Leeuw, VOM HEILIGEN IN DER KUNST, str. 269–270.
- 23) F. Landsberger, EINFÜHRUNG IN DIE JÜD. KUNST, str. 52–54.

SINAGOGA

Riječ „sinagoga“ javlja se prvi put u Septuaginti, prijevodu Starog zavjeta na grčki jezik u III vijeku pr.n.e, i označava zajednicu, grupu ljudi, opštinu.¹ Nešto kasnije riječ sinagoga se odnosi samo na zajednicu vjerskog karaktera, odnosno mjesto na kome se obavlja jevrejsko bogoslužje. Dugu istoriju ima i hebrejski naziv bet hakneset (aramijski: bet hakeništa)² — kuća okupljanja, koji se nerijetko mogao čuti i u Bosni. Među bosanskohercegovačkim Jevrejima bilo je uobičajeno sinagogu zvati: hram, templ i kal (ovo posljednje ime koristili su samo Sefardi).

Proseuche. — bilo je ime za jevrejsku bogomolju na nekadašnjem grčkom govornom području,³ a na njemačkom Judenschule ili samo Schule (škola). Ponekad se koristio još jedan hebrejski naziv: bet tefila (kuća molitve), pa je i jedna sinagoga u Sarajevu tako nazivana, ona na Bjelavama.

Molitva i obredi, iako primarni, nisu nikada bili jedini razlog postojanja sinagoge. Nastavši u progonstvu i ropstvu, dijeleći sa jevrejskim opštinama sličnu sudbinu još stotinama godina, sinagoga je ostala mjesto na kome se čovjek obraća i okreće ne samo Bogu, nego i drugom čovjeku — tražeći savjet, pomoć, utjehu. Ta nezaobilazna ljudska i intimna, svjetovna dimenzija jevrejskog hrama u dijaspori izbija zapravo u prvi plan.⁴

Možemo govoriti o tri osnovna aspekta sinagoge: bogomolja, opštinski društveni centar i škola.⁵

Posebno valja naglasiti važnost sinagoge kao prosvjetne institucije. Oduvijek se u sinagogi ili uz nju učilo, čitalo, komentarisalo, razgovaralo. U talmudskoj literaturi se, doduše, razlikuje bet hakneset od bet hamidraš (škola u kojoj su se izučavali religijsko-istorijski tekstovi). Koliko su se cijenili učenje i naobrazba, govori i podatak da se u periodu Mišne (II vijek) vjerska škola smatrala svetijom i značajnijom od bogomolje.⁶ Kasnije se sa bet hamidraš označava i bogomolja u kojoj se organizuje nastava, a u gotovo svakoj vjerskoj školi su se održavali i kulturni obredi.⁷

Poznato je da je i hrišćanska crkva služila profanim svrhama (sudenju, administrativnim poslovima itd), ali ono što je u hrišćanstvu bilo samo izuzetna pojava, bilo je u judaizmu, u jevrejskoj bogomolji, svakodnevna slika.⁸

U svojoj ranijoj istoriji, u antici i srednjem vijeku, sinagoga je predstavljala doslovno „opštinsku kuću“, u kojoj su, pored ostalog, jeli i spavali putnici namjernici.⁹ I gotovo da je, tada i kasnije, sav život Jevreja i čitave jevrejske zajednice nalazio odjeka, potvrdu ili osudu u životu sinagoge. Iako jevrejska bogomolja vremenom pod utjecajem nejevrejske okoline, mijenja izgled i „unutarnji sadržaj“ (postaje svi više religijska, a sve

manje društvena institucija), njena vrata ostala su otvorena svakodnevnici, a značajniji događaji iz čovjekova života (obrezivanje muškog djeteta i njegov ulazak u punoljetstvo, vjenčanje, smrt i slično) dobijali su pravo značenje tek unutar hrama.

Sinagoga je oduvijek okupljala oko sebe mnoge jevrejske vjerske, kulturne, filantropske organizacije. Samuel Romano u jednom novinskom članku iz 1930. godine primjećuje: „Nekada su snaga, moć i interes bili usredotočeni u centru, u sinagogi — danas su oni prešli s centra na periferiju koja je obujmnija i bliža životu današnjice. Danas je važnost ustanova oko sinagoge veća od važnosti same sinagoge.“¹⁰ Istaći ćemo na ovom mjestu humanitarnu aktivnost jevrejskih zajednica, koncentriranu baš u hramu — pomagalo se djeci, udovicama, bolesnicima, radnicima. U Sarajevu je, na primjer, bilo po dobru čuveno društvo za pomoć siromašnoj djeci „Ezrat jetomim“, uz bjelavski hram.

Većina istraživača smatra da su prvu sinagogu podigli Jevreji odvedeni u vavilonsko ropstvo, nakon rušenja I jerusalimskog Hrama 586. godine pr.n.e. Pedesetogodišnja odvojenost od kulturnog središta i Jerusalima dovela je do „duhovne revolucije“ i „promjene odnosa prema Bogu“,¹¹ do pojave „najoriginalnije i najplodotvornije kreacije jevrejskog naroda“¹² — sinagoge.

Premda postegzilni proroci Ezra i Nehemija ne spominju ovu instituciju, nema ni najmanje sumnje u kontinuitet njenog postojanja, kako na tlu stare Palestine, tako i u jevrejskoj dijaspori (tragovi najstarije pronađene sinagoge potječu iz Egipta, iz druge polovine III vijeka pr.n.e.). U vrijeme rušenja II i posljednjeg Hrama 70. godine spominje se skoro 400 sinagoga u samom Jerusalmu.¹³

Da li je i u kojoj mjeri sinagoga zamjena za Hram („Svetište u malom“), teško je odgovoriti. Činjenica da je naslijedila neke hramske običaje, obrede i predmete upućivala bi na pozitivan odgovor, ali postoje takođe i suštinske razlike: zamjenjivanje žrtvovanja molitvom („Djelo je zamijenilo riječ!“¹⁴) i izučavanjem „strasno čuvanog, uvijek nanovo razlaganog Pisma“.¹⁵

„Sinagoga je nastala iz potrebe narodnog održanja: trebalo je neko žarište oko koga će se okupljati narod bez domovine. Tako se u Babilonu iskristaliziralo novo jevrejstvo, a s njim i dvije njegove karakteristične forme s kojima polazi u svetski galut: sinagoga i narodno-verska organizacija, opština,“ objasnio je nastanak sinagoge Sarajlija Samuel Romano.¹⁶

Vršiti obrede mogli su Jevreji bilo gdje, u kući u kojoj se stanovalo, u običnoj sobi, na otvorenom prostoru u slučaju nevolje, pa ipak je gotovo svaka, pa i

najmanja i najugroženija zajednica, ubrzo nakon dose-
ljavanja u neko mjesto, počinjala, često uz velika odri-
canja, graditi hram. Tako dr Josef Konforti piše za
travničke Jevreje:

„Prema predanju, travničku sinagogu su sagradi-
li dobrovoljnim radom sami opštinari na slijedeći način:
Poslije popodnevne molitve minha, koja se ljeti održa-
vala nešto ranije, svi Jevreji — muškarci sposobni za mi-
njan, obavezno su ostajali na gradilištu kod privremene
bogomolje po 2—3 sata, do večernje molitve arvit, da po-
mognu zidarima. Prenosili su ćerpiće, malter, grede i dru-
gi građevinski materijal. Taj rad je bio obavezan za sve
zdrave muškarce ne samo zbog štednje, nego i kao vjer-
ska obaveza — micva. Naime, pobožni Jevreji, koji su
tada bili u većini, nisu dozvoljavali da na toj građevini
Kal santo rade i kršćani. Tako je ovaj hram bio za jednu
ili dvije godine za vrijeme ljetnih mjeseci izgrađen, a na
Simhat-Tora (zadnji dan Sukota) bila je velika proslava
Hatanut, koju su priredili imućniji Jevreji darivanjem
prvih svitaka sefarim nabavljenih iz većih jevrejskih cen-
tara: Soluna, Istambula i Jerusalima. Ovaj vjerski tradi-
cionalni običaj (obred) proslave hatanuta bio je nastav-
ljen do najnovijeg vremena sa starim popijevkama na
hebrejskom i španjolskom jeziku uz pratnju defa (pan-
deros). Na osnovu ovog i sličnih predanja mogao bi se iz-
vesti zaključak da je travnički hram bio sagrađen počet-
kom XIX vijeka.“¹⁷

Samo uz poljske drvene sinagoge može se veza-
ti pojam originalnog sinagogalnog arhitektonskog stila.¹⁸
Uvijek je, naime, uzimana „tuđa“, zatečena, često pro-
fana građevna forma, a „jevrejski“ je bio sadržaj, suština,
simboli. Stil, oblik, prostorna koncepcija sinagoge kao
građevine bili su na izvjestan način iznuđeni, bili su pos-
ljedica raspoloženja nejevrejske sredine, introvertiranosti
jevrejske zajednice, privremenosti boravka, kulturnih
zahtjeva, ukusa i finansijskih mogućnosti Opštine, spo-
sobnosti graditelja itd. „Dijalektika između slobode i
potčinjenosti ni kod jedne se etničke grupe ne manifesti-
ra tako snažno u arhitekturi kao kod Jevreja.“¹⁹

Sve do opšte emancipacije i vjerske reformacije
u XIX vijeku (izuzetak je samo procvat sinagogalne arhi-
tekture u srednjovjekovnoj Španiji²⁰), kada se širom Ev-
rope grade monumetalne i raskošne jevrejske sakralne
građevine, eksterijer sinagoge bio je neupadljiv, nekomu-
nikativan, skroman. Enterijer je, naprotiv, bio bogat or-
namentom, bojom, svjetlom i toplinom i tek se tu ispo-
ljavao „kontinuitet jevrejske tradicije“ i „samosvojni
umjetnički razvoj“.²¹

U starim jevrejskim pisanim izvorima (Talmud,
halaha) nalaze se i odredbe da sinagoge moraju biti sa-
građene na najvišem položaju u jednom gradu, da nadvi-
suju ostale građevine.²² Djela nekih rabina spominju i

potrebu za „djevičanskim tlom“ za gradnju, kao što je
netaknuta obala rijeke ili visoka stijena.²³ Naravno u
dijaspori, u galutu, bilo je nemoguće poštovati ovakve i
slične, inače malobrojne propise o gradnji sinagoge, ali
je vjerovatno iz želje za povećanjem visine (a ne, kako se
mislilo, prema riječima psalma 130: „Iz dubine, Bože,
vapijem Tebi.“) proizišao običaj da se sinagoga donekle
ukopa u tlo,²⁴ što nije bio slučaj u Bosni i Hercegovini.

Zanimljivo je da su sve bosanskohercegovačke
sefardske sinagoge orijentirane prema jugu. „Stari Banja-
lučani pričaju o gradnji svog, sefardskog, hrama ovo: Po-
čeli smo graditi hram, i, odjednom ustanovimo da nam
je tehnički nemoguće da ga dovršimo, već samo tako, da
postavimo svetu škrinju na istočnu stranu hrama, (kod
Sefarada je, naime, običaj da sveta škrinja zaprema juž-
nu stranu hrama, a kod Aškenaza istočnu). Obratili smo
se u zadnji čas na sarajevski rabinat, i sarajevski haham-
-baši, pokojni rav Abinun odgovorio nam je 'Besiman
tov' (sretno).“²⁵

O orijentaciji sinagogalnih građevina u evrops-
koj dijaspori postoje različita mišljenja. Pojedini autori
tumačili su određene rečenice iz starih jevrejskih teksto-
va kao potvrdu propisane orijentacije što približnije
prema Jerusalimu. Tako su, na primjer, tumačili Solo-
monovu molitvu iz I knj. Kraljeva 8—30: „Usliši molitvu
sluge svojega i naroda Izraelskog, koja bude upravljena
prema ovom mjestu.“²⁶ Ili: „Prozori gornje sobe bijahu
otvoreni prema Jerusalemu. Tu je on tri puta na dan
padao na koljena, blagosiljajući, moleći i hvaleći Boga,
kako je uvijek činio.“ (Danijel 6—11)

Drugi, opet, smatraju da sličnih odredbi uopšte
nije bilo; onaj ko bi se našao na otvorenom prostoru ili,
recimo, u kolima na putu, okretao se prema istoku, a
što se tiče sinagoge može se govoriti o pravcu molitve i
„spiritualnom držanju“²⁷ pojedinca, a nikako o uprav-
ljenosti građevine na ovu ili onu stranu svijeta.

Ipak bismo ukazali na podudarnost orijentacije
naših sefardskih sinagoga sa sinagogama iskopanim na
sjeveru stare Palestine, na području rimske provincije Ga-
lileje. Ove su građevine, datirane od III do VIII vijeka,
usmjerene prema Jerusalimu, dakle od sjevera prema ju-
gu, i smatraju se „svjedocima nastojanja u jevrejskoj um-
jetnosti nakon razaranja Tempła“²⁸. (Izvjese sličnosti
postoje i u prostornoj koncepciji ovih građevina i najsta-
rije bosanske sinagoge — Il kal grandi, ali o tome će biti
više riječi na drugom mjestu.) Kod najstarijih galilejskih
bogomolja pročelje sa ulazom bilo je okrenuto na jug.
Sveta škrinja je bila pokretna i prislanjana uz taj, južni
zid. Kasnije je ulaz premješten na suprotnu, sjevernu stra-
nu, a južni zid dobiva manju konhu i u njoj nepomičan
aron hakodeš za svitke Tore.²⁹

Da bi se jedan prostor mogao smatrati sinagogom, nužno je da od namještaja ima samo aron hakodeš i odvojeno, malo povišeno mjesto – podijum, sa koga se vodi služba i na kome se čita Tora. Grčko ime ovog podijuma je *bima*.³⁰ Potrebni su takođe vječno svjetlo ili *ner tamid*, i sjedala za vjernike.³¹ Dakle, i u običnoj sobi bilo je lako urediti provizornu sinagogu, a njena važnost i svetost, njeno značenje bilo je potpuno jednako kao i kod namjenski građene bogomolje.

Sveta škrinja, čije je hebrejsko ime aron hakodeš, naziva se u rabinskoj literaturi, poput Nojeva kovčega, *teva*.³² Kod Sefarda uobičajeno ime za aron bilo je *hekhal*.³³ U BiH od toga je nastalo *ehal* ili *leha* ili *lahala*. U najstarijim sinagogama, kako je već rečeno, aron je bio prenosiv, odnosno svici su se čuvali u kovčegu koji se unosio u sinagogu i iznosio iz nje.³⁴ Aron je u većini sinagoga u galutu smješten na istočnom zidu, unutar plitke niše. Od XVII vijeka iznad arona stoje dvije zavjetne ploče s dekalogom,³⁵ i hebrejski natpis: „Znaj ispred koga stojiš.“

Bima je među Sefardima zvana *teva* ili *tiva*.³⁶ Tako je bilo i u BiH.

Posljednja iluminacija iz čuvene Sarajevske Hagade predstavlja enterijer jedne španske srednjovjekovne sinagoge (iznad predstave stoje hebrejska slova: *bet hakneset*), sa otvorenim vratima arona u kome se vidi više poredanih vertikalno postavljenih svitaka, desno od arona visi vječno svjetlo (*kandil*), a ispred njega vidi se drvena tiva na stupovima.³⁷

Ehal i *tiva* su dva prostorna i kulturna žarišta svake sinagoge.³⁸ Uspostaviti potpunu ravnotežu između njih uspjelo je samo italijanskim Jevrejima (aron na istočnoj strani, tiva na zapadnoj),³⁹ a prema mišljenju nekih autora i Jevrejima mavarske Španije.⁴⁰

Prema uputama u starim jevrejskim pisanim izvorima (na primjer kod Majmonidesa⁴¹), *bima* bi trebala stajati u centru hrama, okružena klupama za vjernike.⁴² Tiva je, naime, mjesto sa koga se čita Tora, a „riječ, analiza teksta, a ne molitva, u centru su religijskog osjećaja“.⁴³ U novije vrijeme, tačnije od XIX vijeka, pod utjecajem hrišćanstva tiva se sve više primiče aronu, koji istovremeno dominira prostorom.

Sjedišta za vjernike se (apstrahirajući mnoga odstupanja od ovog „pravila“), prema sefardskoj tradiciji, postavljaju oko tiva, a prema aškenaskoj (pod hrišćanskim utjecajima) u paralelnim redovima okrenutim prema aronu.⁴⁴ U sefardskim i orijentalnim jevrejskim bogomoljama sjedilo se nekada na tlu.⁴⁵

Običaj da su u sinagogi žene odvojene od muškaraca potječe još iz vremena II jerusalimskog Hrama.⁴⁶ U iskopinama galilejskih sinagoga pronađeni su ostaci *empora* za žene,⁴⁷ a slične *empore* se vrlo

često pojavljuju i u bosanskohercegovačkim sinagogama (Sefardi ih zovu *znogitas*). Srednjovjekovne evropske sinagoge imale su ponekad posebne prigradnje za žene.⁴⁸ Razlog ovakvom odvajanju bio je, pretpostavlja se, etičke prirode. Kaže se da je najljepša molitva ona kad je čovjek okrenut prema zidu, da nikoga ne može vidjeti.⁴⁹

Sve do vjerske reformacije u XIX vijeku uloga žene u svemu što se u sinagogi događalo bila je svedena na minimum.⁵⁰ U BiH žene su išle u hram uglavnom na neke značajnije praznike: da čuju melodiju *Kol nidre* uoči Kipura, ili šofar iza molitve *neila* na kraju tog praznika; učestvovala su u svečanosti *Simhat-Tora*, bile su u hramu uoči *Purima*...⁵¹ U Starom hramu u Sarajevu (u kome je danas smješten Muzej Jevreja BiH) od ukupno 500 sjedala ženama je pripadalo samo sto, i to, kako tvrdi Zeki eff. Atijas 1911. godine, „starijim ženama koje idu u bogomolju, jer mlade žene idu samo na Novu godinu da čuju glas šofara, tako te mnoge stoje, a neke opet ostanu u dvorištu. Isti je takav običaj i u ostale tri sinagoge“.⁵² Značaj koji se pridaje ženi u kući, u porodici, čini ovu „diskriminaciju“ samo prividnom.

Nemoguće je ovdje zaobići i tako kompleksnu oblast kakva je liturgija. Zato ćemo pokušati, koliko je god moguće jednostavnije, naznačiti njene konture.

Već je nagoviješteno da je teško povući strogu granicu između sinagoge i kuće, između sakralnog i svjetovnog, sveštenika i laika, između *halaha* (zakonska odredba) i *hagada* (priča, alegorija, poslovice kojima se tumače i približavaju biblijski tekstovi). Postoji jedna uravnotežena cjelina, ono što savremeni autori nazivaju *judaizam*.⁵³

Za jevrejsko bogoslužje kaže se da je racionalno zasnovano, oslobođeno misticizma, dogmatičnosti, magijskih elemenata, hijerarhijskih i eshatoloških momenata,⁵⁴ da „ima izrazito profani karakter, a da zbog toga nije nužno manje religiozno“.⁵⁵ Nazivaju ga čistim bogoslužjem, u čijem središtu je ciklično čitanje Tore. Dakle, opet i „samo“ Riječ.

„Pisana riječ je glavni estetski zadatak jevrejskog kulta, važniji nego sinagoga arhitektura, nego kulturni predmet. Sinagoga je nastala iz prakse, kulturni predmet služi za dijeljenje svetog i profanog, ali Riječ, prije svega pisana, drži budnim sjećanje na Božija djela.“⁵⁶

Tora je podijeljena na odlomke – *perašot*, koji se čitaju ponedjeljkom, četvrtkom i subotom. Na čitanje se pozivaju tri ili više muškaraca, koji zapravo izgovaraju samo blagoslov, a predmolitelj čita tekst Tore. Zatim se čita i odgovarajući odlomak iz proročkih knjiga – *haftara*.⁵⁷

U Majmonidesovom djelu se prvi put spominje propis da se tamo gdje je prisutno najmanje deset odras-

lih muškaraca (minjan) može i mora ustanoviti sinagoga.⁵⁸ Postoje razlike između molitve u zajednici i molitve pojedinca, ali one nisu velike. Tri su redovne, svakodnevne molitve: jutarnja ili šahrit (u Bosni se ta molitva zvala tefila), podnevna ili minha i večernja ili arvit. U sefardskim sinagogama u BiH minha se običnim danima održavala oko 5 sati poslije podne, a subotom i na velike praznike održavala se minha gedola (velika minha) oko 12 sati.⁵⁹ Subotom, praznikom i na Roš hodeš (mlad mjesec) govori se još jedna dodatna molitva – musaf, prije minha. Samo jedanput godišnje postoji pet molitava – na Jom kipur, kada se iza minha dodaje molitva neila. Da čuju neila dolazili su u bosanske sinagoge svi članovi Opštine, i žene i djeca, stajalo se i u dvorištu, otvorili bi se prozori hrama i zavlдалo bi pravo oduševljenje kada bi se začule prve riječi pjesme „El nore alila...“.⁶⁰

Opisivanje razlika sefardskog i aškenaskog obreda prevazilazi okvire ovog rada. Takođe valja spomenuti da razlikovanje ortodoksnih, reformiranih i liberalnih opština i sinagoga, karakteristično za većinu zemalja Evrope, nema važnosti za Bosnu i Hercegovinu.

Propovijedi (derašot) su se držale u hramu uoči vjerskih i državnih praznika. Govorene su u sefardskom hramu, po pravilu, na jevrejsko-španskom jeziku, kojim su se rabini služili uvijek kad su željeli da ljudi bolje razumiju i duže pamte.⁶¹ Ladino jezik se čuo i u subotinjim i prazničnim molitvama.⁶²

Sinagoga je preuzela podjelu na Kohene (sveštenike), Levije i Izrael, kako je bilo i u velikom jerusalimskom Hramu.⁶³ Ali, u sinagogi je ova podjela gotovo sasvim bez značenja. Hijerarhija dolazi do izražaja uglavnom prilikom pozivanja na čitanje Tore (alija), u čemu pripadnici svešteničkog roda (potomci Aarona, Mojsijeva brata) i Leviji imaju prednost. Koheni imaju pravo blagosiljanja naroda.

U judaizmu nije potreban posrednik između zemlje i „neba“. U jednoj tradicionalnoj jevrejskoj opštini rabin nije bio sveštenik u hrišćanskom smislu te riječi. Rabin je prvenstveno naobražen član zajednice, duhovni vođa i uzor, poznavalac i čuvar obreda, savjetodavac, sudija, propovjednik.⁶⁴ Relativno kasno, tek u XIX vijeku, rabinska služba će u većini zemalja biti plaćena, postaće profesija, ne samo počasna funkcija.⁶⁵ Sve češće rabin, poput hrišćanskog sveštenika, ima pravo blagoslova, on vjenčava, obavlja pogrebne obrede itd.

Položaj rabina nije isti u svim jevrejskim zajednicama, niti u svim zemljama i u svim vremenskim periodima. Kod Sefarda, a to znači i u Bosni i Hercegovini, rabin (nazivao se i rubi) je dobijao titulu haham, mudrac. Haham-baši bio je vrhovni rabin, u vrijeme turske i na

početku austro-ugarske okupacije. Položaj haham-baše priznat je zvanično u BiH tek 1839. godine, a tada je na tom položaju ustoličen rav Moše Perera. Osnovne obaveze jednog hahama u BiH u tursko doba bile su: da održi najmanje četiri propovijedi godišnje, da bude dajan ili sudija, te da nadzire vjerske škole i ješive.⁶⁶

Bosanskohercegovački haham se dugo vremena nošnjom i držanjem nije odvajao od ostalih članova Opštine. Bio je obučen „a la turka“ (sporadično se spominje nošenje dugačke anterije), a tek sa dolaskom Austro-Ugarske pojavljuje se poseban rabinski ornat. Ni u ostalim zemljama Evrope, sa tradicionalnim jevrejstvom, ne pojavljuje se specifična rabinska nošnja. Zapravo tek u XVIII i XIX vijeku nailazimo na ornate, čiji su dijelovi preuzeti uglavnom iz protestantske i pravoslavne svešteničke odore.⁶⁷

Evo nekoliko lijepih i upečatljivih rečenica o jednom od istaknutijih rabina u Bosni i Hercegovini, pisanih prije II svjetskog rata. One će, nadamo se, malom broju čitalaca oživjeti, a većini prvi put predstaviti sliku našeg jevrejskog „sveštenika“. Haham Moše Maestro, zvan ham Bohor, živio je od 1858. do 1923. godine. Od 1903. godine bio je član rabinskog suda u Sarajevu, takozvanog Bet-dina. Nazivali su ga „savješću bosanskih Jevreja“, a posebno su se rado slušale i pamtile njegove propovijedi. Ostalo je zabilježeno i ovo: „Ako se uzme da je duša jedno tkivo tisuća najfinijih niti, u njega je svaka nit bila suncem obasjana i puna Božjih osobina.“⁶⁸ „Malena stasa, slabo zaraslom bradom, umotan u đube, išao je stalno pognute glave...“⁶⁹ „Nježno tijelo nosio je u širokim, opasanim haljinama otaca, sa dostojanstvenom kabanicom od satena i mrkim fesom na fino ocrtanoj glavi.“⁷⁰ „Rabinat nije još tada imao svoju uredovnu sobu, i za svako pitanje vjerskog karaktera valjalo je obratiti se jednom od trojice članova Bet-dina. I najviše su išli ham Bohoru. Ne samo zato što je njegov skromni stan bio na dohvatu, u neposrednoj blizini hrama, već je i kao ličnost bio pristupačniji. Slušao je strpljivo, trudio se da izgledi bračne nesporazume i druge sporove, a u vjerskim odlukama nastojao je – u okviru zakonskih mogućnosti – da bude blag, popustljiv, da olakša svijetu vršenje Božijih odredaba, jer je poznavao sve ljudske slabosti. Mnogi su mu išli ne kao hahamu, već kao č o v j e k u, znajući da on ima za svakoga toplo srce, mudar savjet, prema potrebi i materijalnu potporu iz kase koja u njega nije bila duboka.“⁷²

Uobičajeno je da sinagoga ima predmolitelja, kojeg Sefardi zovu hazan, a Aškenazi kantor. Ni ova služba nije bila uvijek stalna i neophodna. Postala je to tek onda kad se liturgija toliko razvila, da ju je mogao voditi samo onaj ko ima veće predznanje, i lijep glas.⁷³

Gabaj je domaćin hrama i dijapazon njegovih

פריינדליכע און פריינדליכע פונדאדור די לה סוסיאדאד
 עזרת יתופים
 ח"ר בכור מאיסטרו נ"ע
 יולד 5617 - נפטר 5683.

MOISE MAESTRO, rabin

obaveza je vrlo širok i varira od opštine do opštine, od vijeka do vijeka. Gabaj se brinuo na prvom mjestu o organizaciji bogoslužjenja, te o finansijama: „prodaji“ mjesta u hramu, licitiranju raznih počasnih funkcija (micvot) i slično.⁷⁴

Šamas je poslužitelj u hramu, negdje je baš on obilazio hram glasno licitirajući pojedine počasti⁷⁵ ili je budio ljude na rane jutarnje molitve-oprosnice (seli-hot) pred Novu godinu.⁷⁶

Pojedine sinagoge imale su i svog **parnasa**, koji je nadgledao djecu u školi i sinagogi.⁷⁷

BILJEŠKE – SINAGOGA

- 1) S. Krauss, SYNAGOGALE ALTERTÜMER, str. 2.
- 2) K. Hruby, DIE SYNAGOGE, str. 24.
- 3) Isto, str. 24. i 25.
- 4) „Pravi jevrejski hram nije nikada bio mjesto u kojem su se mehanički vršili obredi. Hram je za Jevreje značio najviše

ustanovu, koja je regulisala i dekretovala život jevrejske zajednice kao takve; iz njega su dolazile nove pobude za čuvanje i podizanje našeg društvenog morala, za jačanje čovjekove i jevrejske svijesti, za prosvjedivanje. Hram je, dakle, uvijek imao kod nas jednu pozitivnu, životnu funkciju...“ (POSILIJE SVEČANOSTI, „Jevr. život“ 18. VI 1926, br. 110)

- 5) U. Kaploun, THE SYNAGOGUE, str. 7.
- 6) Encyclopaedia Judaica, tom 15, stubac 593; isto kao br. 1, str. 304.
- 7) MONUMENTA JUDAICA, str. 102.
- 8) R. Krautheimer, MITTELALTERLICHE SYNAGOGEN, str. 91.
- 9) R. Krüger, DIE KUNST DER SYNAGOGE, str. 22; isto kao br. 6, str. 583. i 584.
- 10) S. Romano, SINAGOGA I OPŠTINA, „Jevr. glas“ 12. IX 1930, br. 35, str. 11.
- 11) Isto kao br. 8, str. 40.
- 12) M. Rosenmann, DER URSPRUNG DER SYNAGOGE..., str. 10.
- 13) Isto kao br. 5, str. 3 i 4; isto kao br. 6, str. 581.
- 14) Isto kao br. 8, str. 40.
- 15) „Njegovo studiranje ispunjavalo je život!“ (K. Schwartz, DIE JUDEN IN DER KUNST, str. 53.)
- 16) Isto kao br. 10, str. 10.
- 17) J. Konforti, JEVREJI U UNUTRAŠNOSTI BiH, Spomenica 1966, str. 130–131.
- 18) C. Roth, JEWISH ART, str. 112.
- 19) SYNAGOGEN IN BERLIN, str. 23.
- 20) R. Wischnitzer, THE ARCHITECTURE OF EUROPEAN SYNAGOGUE, str. 18–43.
- 21) H. Strauss, DIE KUNST DER JUDEN., str. 63.
- 22) Isto kao br. 1, str. 284; isto kao br. 6, str. 592.
- 23) Isto kao br. 1, str. 226.
- 24) Isto kao br. 18, str. 104.
- 25) B. Pinto, O JEVREJIMA U BOSANSKOJ PROVINCIJI, str. 152.
- 26) Isto kao br. 20, str. 114.
- 27) Isto kao br. 2, str. 37.
- 28) Isto kao br. 21, str. 20.
- 29) J. Maier, DAS JUDENTUM, str. 321. i 322; isto kao br. 1, str. 327–331; isto kao br. 6, stubac 595–597; V. Nedomacki, STARA UMJETNOST U PALESTINI
- 30) Isto kao br. 8, str. 88.
- 31) Isto kao br. 7, str. 103.
- 32) Isto kao br. 2, str. 40.
- 33) Isto kao br. 18, str. 113.
- 34) Isto kao br. 8, str. 55.
- 35) Isto kao br. 15, str. 61.
- 36) Isto kao br. 18, str. 113.
- 37) Isto kao br. 20, str. 36.
- 38) Isto kao br. 6, stubac 611.
- 39) Isto kao br. 21, str. 63.
- 40) Isto kao br. 6, stubac 614.
- 41) Jevrejski filozof i liječnik iz XII vijeka
- 42) Isto kao br. 6, stubac 592; J. Carlebach, DIE ARCHITEKTUR DER SYNAGOGE, str. 119.
- 43) Isto kao br. 8, str. 87.
- 44) J. Carlebach, DIE ARCHITEKTUR DER SYNAGOGE, str. 131.
- 45) Isto kao br. 8, str. 88.
- 46) Isto kao br. 20, str. 39.
- 47) Isto kao br. 6, stubac 596.
- 48) Isto, stubac 602.

- 49) Isto kao br. 44, str. 125.
- 50) Isto kao br. 8, str. 134.
- 51) kazivanje Jakova Maestra i Isaka Kabilja
- 52) Z. Atijas, STARA SINAGOGA U SARAJEVU, „Jevr. život“ 11. VI 1926, br. 109, str. 3. (članak prvi put objavljen 1911. godine u časopisu „La Alvorada“)
- 53) P. Levinson, DIE KULTSYMBOLIK IM ALTEN TESTAMENT., str. 11;
- 54) Isto kao br. 12, str. 10.
- 55) Isto kao br. 8, str. 46.
- 56) Isto kao br. 9, str. 35.
- 57) JUDAICA. SAMMLUNG BERGER, str. 128
- 58) Isto kao br. 8, str. 88.
- 59) kazivanje Isaka Kabilja
- 60) kazivanje Jakova Maestra
- 61) kazivanje Jakova Maestra i Isaka Kabilja
- 62) kazivanje Cadika Danona
- 63) Isto kao br. 1, str. 101.
- 64) Isto kao br. 9, str. 68.
- 65) Isto kao br. 5, str. 19.
- 66) SPOMENICA JEVREJSKE VJEROISPOVIJEDNE OPŠTINE SEFARDSKOG OBREDA, str. 6 i 7.
- 67) A. Rubens, A HISTORY OF JEWISH COSTUME, str. 190.
- 68) Atijas, ŠTIMUNZI IZ BOSANSKIH SINAGOGA, str. 65.
- 69) J. Maestro, JEDAN BET-DIN, „Jevr. glas“, 14. VIII 1936, br. 33, str. 8
- 70) „Židovska svijest“ 6. VII 1923, br. 229, str. 3.
- 71) Isto kao br. 69,
- 72) Isto kao br. 70, str. 1.
- 73) H. Eschwege, DIE SYNAGOGE IN DER DEUTSCHEN GESCHICHTE, str. 28; isto kao br. 31, str. 104.
- 74) Prihode jedne jevrejske opštine činili su: porezi, naplata takse za obredno klanje životinja i košer-meso, ali i prodaja sjedišta u hramu i prodaja micvot.
- 75) Kazivanje Jakova Maestra.
- 76) Kazivanje Mazalte Atijas (prema anketi Jevrejskog istorijskog muzeja u Beogradu).
- 77) J. Maestro, NAŠ STARI MELDAR, str. 104.

SINAGOGA U SARAJEVU

IL KAL GRANDI

„Dostojanstvo ove prve sarajevske bogomolje proizvire iz svake njezine starinske stijene i obuzima svakog njezinog posjetitelja.“¹

Godina gradnje sinagoge (1581. godina), koju su Sefardi zvali *Il kal grandi* (Veliki hram) ili *Il kal vježu* (Stari hram), otkrivena je, kako se to više puta spominje u literaturi, zahvaljujući podacima iz sidžila pisanog 1728/29. godine, koji se čuva u Gazihusrefbegovoj biblioteci u Sarajevu.² U sidžilu, između ostalog, stoji:

„Godine 989. (1581) Sijavuš-paša, bivši rumelijski Beglerbeg, bio je nekim važnim poslovima u Sarajevu. Toga vremena Jevreji u Sarajevu živjeli su u nekoliko mahala, pa je više puta izbijao požar među njima (...) Zbog toga su ugledni ljudi zamolili rečenog pašu da napravi uslugu i da Jevreje preseli i udalji iz muslimanskih mahala. Na to je paša, stojeći na pragu pomaganja muslimana, a istodobno vodeći računa i o tome da ne slomije srca spomenutog mileta, poslije obavljenog dogovora, dao da se za sarajevske Jevreje sagradi jedan poseban veliki han i taj han zavještao je kao vakuf vezan za njegovo potomstvo. Istodobno je dao dozvolu za gradnju sinagoge.“

Ovakva datacija najstarije bosanskohercegovačke sinagoge potvrđena je, kako navodi dr Moric Levi, i u djelu „Responsa“ solunskog učenja Avrahama de Botona s kraja XVI vijeka.³

Izvori za istraživanje ovog i ostalih hramova, kao i judaike uopšte u Jugoslaviji, toliko su suženi i siromašni — uništeni ili izgubljeni, uglavnom tokom II svjetskog rata — da svako ko pokušava oživjeti sliku nekada bogatog i raznovrsnog života naših Jevreja, jedva da se može oduprijeti malodušnosti. Velike se nade, ipak, polažu u temeljno studiranje građe Gazihusrefbegove biblioteke, bečkog, dubrovačkog, carigradskih, solunskih i drugih arhiva, u kojima se, možda, nalaze odgovori na mnoga pitanja. Zasada se moramo osloniti na ono što imamo.

Il kal grandi je, dakle, stajao unutar jevrejske stambene četvrti, čije je zvanično ime bilo Sijavuš-pašina daira, koja se zvala i *Velika avlija* ili *kurtiziko* (dvorište). Ovaj stambeni kompleks uglavnom nije imao ponižavajuće karakteristike evropskog geta. Zauzimao je prostor od oko 2000 m² i postojao je do druge polovine XIX vijeka.⁴ U Velikoj avliji je stanovao siromašni jevrejski živalj, mada je Jevrejska opština ipak „morala biti brojčano, materijalno i organizaciono toliko jaka, da se odlučila za gradnju hrama od čvrstog materijala, u obrisima koji ukazuju na mogućnost i sposobnost većih izdataka.“⁵

Prvobitni izgled Velikog hrama, sa više aspekata zanimljive građevine, nije nam u potpunosti poznat. Sinagoga je gorjela nekoliko puta, a posljedice su bile najstrašnije od požara 1697. i 1788. godine. Za popravku i restauraciju sinagoge, kao nemuslimanske vjerske građevine, morali su Jevreji tražiti dozvolu od samog sultana. Prema tadašnjim strogim propisima, graditelji nisu smjeli povećavati njene dimenzije.

Godine 1788. izbila je vatra baš u „jevrejskoj mahali“ i proširila se brzo na okolne mahale... U sinagogi se obrušio krov i popadali stupovi, a pod ruševinama su poginula dva Jevreja.⁶

Jevrejska opština je dugo vremena sakupljala novac za popravku hrama, ali još duže su trajali pregovori sa Carigradom, da bi 1794. godine stigao sultanov ferman i odmah otpočeli radovi na nastradaloj građevini.⁷ U fermanu je naglašeno da hram ne smije biti „ni za aršin širi, ni za aršin duži, a ni za zeru viši“. Međutim, svod hrama se potkraj gradnje srušio, „ne zna se kako, nesrećom ili usljed nespretnosti graditelja“. Dva predstavnika sarajevske Jevrejske opštine otputovače u Carigrad i, zahvaljujući višegodišnjem strpljenju, upornosti i intervenciji tamošnjih utjecajnijih Jevreja, isposlovali su novu građevinsku dozvolu 1813. godine.

Kada je hram nakon osam godina gradnje obnovljen, troškovi su dostigli 15 hiljada dukata. Građevina je te 1821. godine uglavnom dobila današnji izgled: imala je dvije galerije, 26 prozora i oko 500 mjesta za sjedenje. Bila je duga 14, široka 8, a visoka 10 metara.¹⁰ Zgrada je bila, po svoj prilici, i u XVI vijeku trobrodna dvorana, ali samo sa jednom galerijom. Originalni stupovi vidljivi su još uvijek u prizemlju. Oni su kasnije ojačani radi dodavanja još jednog sprata.¹¹ Kako je Jevrejskoj opštini uspjelo zaobići tadašnje zakone i povećati visinu sinagoge, nije nam poznato. Sinagoga je nadsvođena sa 4 veće kupole u glavnom brodu i sa po 4 manje kupole u bočnim brodovima. Kupole nisu vidljive izvana.

Zeki ef. Atijas u članku napisanom 1911, a ponovo objavljenom 1926. godine,¹² tvrdi: „Oltar sa propovjedaonicom i dolapom za pergamente Tore smješten je u sredini i po svom položaju liči galerijama modernih sinagoga. Ovaj dio u unutrašnjosti sagrađen je na čvrstim kamenim stubovima koji su umjetničku usvođeni. Ova je galerija široka 3.50 m na propovjedaonici, a po 2.50 m od propovjedaonice do pobočnih zidova.“ Takav položaj arona i podijuma sa koga se čita Tora — na galeriji — neuobičajen je za sinagogu, pa ovom svjedočanstvu prilazimo sa oprezom. Osim toga, na fotografiji s početka XX vijeka vidi se tek izgrađena konha na južnoj strani sinagoge. Konha služi kao spremište za ehal,

za aron, i javlja se često na sinagogalnim građevinama. Preuzeta je, kako tvrde neki istraživači, iz crkvene arhitekture, ali atrofirana i bez veće važnosti za ukupan dojam o eksterijeru i enterijeru sinagoge.¹³

Godine 1909. završena je veća rekonstrukcija Starog hrama. Unutrašnjost je nanovo oslikana, uvedeno je električno osvjetljenje, dograđen je aneks od cigle na sjevernoj strani, visina građevine je nešto povećana, stavljen je novi krov, a cijela fasada je omalterisana.¹⁴ U prigradnji je napravljeno stepenište za prvu i drugu galeriju (žene su sjedile samo na drugoj, iza mušebeka). „Ljepota građevine, radosna i sjajna električna svjetlost, veliko mnoštvo vjernika koji preplaviše sveto mjesto, izazvali su kao neko električno gibanje (...)”, napisano je 1911. godine.¹⁵

Stari hram – današnji izgled

Koliko nam je poznato, hram je 1924. godine posljednji put bio zatvoren zbog manje prepravke.¹⁶

Stari hram je jedan od najvrednijih jevrejskih spomenika kulture na teritoriji Jugoslavije. Građevinski stručnjaci, istoričari umjetnosti, kao i ostali posjetioci Muzeja Jevreja BiH, koji se od 1966. godine nalazi u zgradi Starog hrama, dive se njegovoj skladnoj i čistoj,

pomalo rustičnoj arhitektonskoj formi. Ne mogu se, dakako, zaobići izvjesne njezine relacije sa bosanskohercegovačkom arhitekturom turskog perioda (ta veza se ispoljava nakon restauracije i nadsvodnjavanja kupolama 1821. godine.¹⁷). Međutim, podsjećamo da je većina starih sinagoga, na primjer onih iskopanih na tlu stare Palestine, bila sličnog tipa (doduše sa bazilikalnim osvjetljenjem; a nije nam poznat tačan izgled stare sinagoge u XVI i XVII vijeku), sa sličnim omjerom dužine i širine, sličnom orijentacijom, položajem i funkcijom dvorišta itd. Teško je nešto više reći o graditeljskoj tradiciji koju Sefardi donose iz Španije i Portugalije. Nema, koliko znamo, mnogo značajnijih naučnih radova o sinagogalnoj arhitekturi na Pirinejskom poluostrvu, ali i ono što postoji nije nam bilo dostupno zbog nepremostivih materijalnih prepreka.

U knjizi poznate naučnice dr Rachel Wischnitz o evropskim sinagogama spominje se, pored ostalog, sinagoga u Tomaru kraj Lisabona, iz XV vijeka, orijentirana prema jugu, čiji romanički eksterijer podsjeća donekle na sarajevski Il kal grandi.¹⁸ Na naš bi se hram mogla odnositi i njena tvrdnja da dekoracija španskih sinagoga, građenih neposredno nakon što su hrišćani preuzeli vlast ima doduše osobine maurskog stila, „ali tlocrtu

nemaju orijentalnu otvorenost", kao ni ostale značajke orijentalnih građevina „One su zatvorene, više su kao crkve.“¹⁹

Stari hram ima vrlo masivne pilone na kojima počivaju galerije, ima debele zidove i široke galerije, tako da središnji brod ostavlja dojam da je viši i uži nego što jeste. U unutrašnjosti je zanemaren „faktor praznine“ (prisutan u islamskim sakralnim građevinama,²⁰ ali i u velikom sefardskom hramu izgrađenom 1930. godine), nego dominira drugi momenat: težina i volumen kamenih struktura.

U zidnim slikarijama (kako vidimo na par sačuvanih fotografija), u plošnim, geometrijskim i stiliziranim biljnim ornamentima, hebrejskim natpisima, bile su jasno izražene mnoge osobitosti orijentalne umjetnosti.

Sa južne i istočne strane hrama je kaldrmisano dvorište, zaklonjeno od pogleda visokim zidom. Na uzdužnoj strani zida smješten je niz niša. Na fotografiji sa početka XX vijeka zid još ne postoji. Sagrađen je, vjerovatno, nakon iščezavanja zadnjih tragova kurtizika u I svjetskom ratu. U dvorištu raste nekoliko visokih stabala johe, a tri su nikla iz temelja. Dvorište je imalo višestruku liturgijsku funkciju.

Kraj samog ulaza stajala je do zadnjeg rata mala, crno obojena prostorija za obredno klanje peradi, u koju se ulazilo direktno sa ulice. Tu je sjedio Rafo Kaveson, šohet (koljič), toliko vjerski naobražen da je bio u stanju držati midraš (izučavanje i tumačenje biblijskih tekstova kroz priču, usporedbu, prediku²¹), svakim danom oko pola pet, prije minha. Kaveson bi obično donio po tri knjige i iz svake čitao petnaestak minuta, davao razna uputstva i pouke, komentarisao istoriju. Dolazili su ga slušati stariji ljudi, a naročito oni kojima je umro neko u porodici, pa su morali govoriti molitvu za mrtve – kadiš, koja se mogla govoriti samo u zajednici.²²

Na mjestu portirnice današnjeg Muzeja Jevreja BiH bilo je uređeno spremište za geniza. Riječ je o jevrejskom običaju da se stare knjige, listovi papira sa hebrejskim slovima, istrošeni tefilini, taliti itd. pohranjuju na jedno mjesto. Svakih 7–8 godina, kad se spremište ispuni, sarajevski Jevreji odlazili su na groblje i geniza je „sahranjivana“. Ben Josef opisuje u „Jevrejskom glasu“ jednu takvu „sahranu“ 1927. godine, kada je geniza bila smještena u čak petnaest sanduka: „Danas nema ni nosila, ni mrtvaca, a ipak se vijugavim putem i stazom kreće jedna neprekidna povorka u manjim i većim grupama ljudi, žena i djece, u veselom raspoloženju.“²³ Na groblju su bili prisutni mnogi rabini, među njima nadrabin dr Moric Levi i nadkantor Altarac, koji je svojim školovanim i lijepim glasom pjevao psalme. Ljudi su poslije posjedali po groblju i ceremonija je završena piknikom i veseljem (groblje se na hebrejskom jeziku zove bet hahajim ili kuća života).²⁴

U dvorištu hrama, na klupama u nišama, često je improvizovana poslijepodneva molitva – minha.²⁵ Muškarci koji su zakasnilo na redovnu službu okupljali su se ovdje u jednoj ili više grupa; neko bi preuzeo ulogu predmolitelja i skraćena služba se mogla održati. U jednom uglu dvorišta bio je iskopan bunar u čiju su se vodu, na prvi dan jevrejske Nove godine, između molitava minha i arvit, „istresali“ grijehovi.²⁶ To je takozvani tašli obred ili, kako su ga Sefardi zvali, ičar lus pikadus.²⁷

Za jesenji praznik Sukot građena je u dvorištu kolibica, suka, pokrivena zelenilom (3 do 4 dana preo Sukot dolazili su seljaci prodavati zelene grane ispreo ulaza u avliju hrama²⁸), u kojoj je trebalo biti više sjene nego svjetla i u kojoj je trebalo „stanovati“ sedam dana. Za praznik Purim priređivali su Jevreji jedno vrijeme baš u dvorištu ovog hrama (kasnije u dvorištu zgrade maldarim ili jevrejske škole) purimski veseli vašar – kurtiziku di purim.²⁹

Uoči praznika Pesaha donošeno je posuđe radi „kašerovanja“, odnosno otkuhavanja u vreloj vodi, u velikim kazanima, ispred hrama.³⁰

U dvorištu se održavao jedan naročito slikovit obred: birkat levana ili blagoslov mjeseca ili, jevrejsko-španski, beraha di la luna, obično subotom naveče, kad bi nastajao mlad mjesec, a nebo bilo vedro. Izlazili su vjernici pred hram, gledali u radanje mjeseca i govorili molitve u kojima se, pored ostalog, izražavala i nada u dolazak Mesije.³¹

Ova je sinagoga bila sve do tridesetih godina ovog vijeka „oficijelna i dominantna, jer se u njoj održavaju najviša bogoslužjenja u prisutnosti najviših doglavnika i jer se u njoj mladi parovi vežu bračnim blagoslovom za vijekove, a sve uz svečane i opojne zvukove Lirinih pjesama“.³²

La Lira je ime jevrejskog pjevačkog društva koje je često nastupalo i u hramu. Do 1912. godine u hramu su pjevali samo muškarci, ali ne tako često. Te godine gostuje u Sarajevu „Srpsko jevrejsko pjevačko društvo“ iz Beograda i: „Sarajevo je vidjelo nešto što do tog dana nije poznavalo. U hramu, t.j. na bogoslužjenju pjevao je mješoviti zbor, – pjevale su i ženske! – liturgiju.“³³ Nakon I svjetskog rata počinje i Lirin mješoviti hor nastupati redovno u hramu, izvodeći liturgijske pjesme, pjevajući na proslavama, vjenčanjima itd. Nastupali su ne samo u Velikom hramu, nego i u drugim sarajevskim i bosanskim hramovima.³⁴ Godine 1921. poklonilo je žensko jevrejsko društvo „La Humanidad“ pjevačkom društvu „La Lira“ bogato ukrašenu svilenu zastavu (te godine je „Lira“ slavila 20. godišnjicu postojanja). Zastava je posvećena „zakucavanjem počasnih čavala na držak“ u dvorištu Starog hrama, uz veliku svečanost.³⁵ Ova je zastava sačuvana i izložena u Muzeju Jevreja BiH.

II kal grandi, Veliki hram, nakon otvaranja novog sefardskog hrama 1930. godine radio je samo radnim danima.^{3,6}

Hram je zapamtio mnogo radosti, koju su sarajevski Sefardi ispoljavali uvijek i na svakom mjestu, kada im se ukazala prilika. „Bogomolje su izvori pobožnosti, mudrosti i veselja, i mjesta za tefilot i midrašim, kao i za Purim i Simhat-Tora veselje.“^{3,7}

Za praznik Šavuot hram je bio ukrašavan cvijećem, zelenilom, trešnjama. U njemu se dizala vesela buka kada se, na Purim, čitala priča o kraljici Esteri i kada se spominjalo ime zlog Hamana, a u dvorištu se čitav dan šarenio vašar.

Bilo je „neopisivo veselje kada bi se (...) davao bogomolji novi sefer ili šta drugo što uz sefer spada, kao mapa, rimonim, ili parohet... Darovatelji su se nazivali **hatanim** (mladoženje)... Po osam dana nosili bi oni taj sveti dar, uz najveće slavlje i veselje popraćeno pjesmom i talambasima i uz bogate zakuske (...), da bi ga osmi dan uz svečane molitve i ceremonije predali svojoj bogomolji“.^{3,8} Dok su Aškenazi u svojim sinagogama na Simhat-Tora (Radost Tore), deveti dan praznika Sukota, birali dvojicu „mladoženja“ Tore (jedan je završavao, a drugi počinjao godišnje čitanje Tore), u Sarajevu su se u sefardskim sinagogama birala četvorica, valjda da bi slavlje bilo još veće.^{3,9} Nekada su hatanim priređivali, u čast svog izbora, gozbe u samom hramu,^{4,0} ali već krajem XIX vijeka samo u svojim kućama. Na Simhat-Tora u hram su dolazili svi članovi jevrejske zajednice, iz aron hakodeša iznošeno je 18 do 20 sefarim i s njima u rukama opštinari su obilazili sedam puta hram uz prigodne pjesme.^{4,1}

Stariji ljudi su zapamtili da je ova ceremonija bila osobito svečana baš u Starom hramu. Hahami su čak plesali sa raskošno „obučenim“ Torama, pjevalo se uz def (panderiko), a poneko bi od radosti bacao Toru malo u zrak.^{4,2}

Familija je bučno proslavljala obrezivanje muškog djeteta (brit mila). Kaže se da temelje jevrejstva čine poštovanje Šabata i obrezivanje. U Starom hramu su stajale dvije, spojene stolice (jedna stolica je za kuma – padrinu, a druga za proroka Eliju) za brit mila, lijevo od tiva.^{4,3} Svečano je obilježavano i vjersko punoljetstvo muškarca (bar micva ili, jevrejsko-španski, kumplir minjan), kad navršši 13 godina i 1 dan. Djevojčice su postajale punoljetne sa 12 godina (bat micva), ali se taj događaj kod Sefarda u BiH, za razliku od Aškenaza, nije posebno obilježavao.^{4,4}

Ozbiljnost i dostojanstvo bili su prisutni u hramu osobito za Velike praznike – Roš hašana i Jom kipur (II oia di kipur). Mjesec dana pred Novu godinu išlo se rano ujutro na molitve oprosnice (selihot). Jom kipur je dan posta, dan kad se misli o grijehovima i oprašta-

nju. Početak praznika Jom Kipur obilježen je čuvenom melodijom Kol nidre (Svi zavjeti). U hram se išlo u platenim cipelama i ostajalo gotovo cijeli dan, a najpobožniji su u molitvi provodili i cijelu noć.^{4,5} U hram se stavljao bijeli parohet i bijeli meilim (ogrtaći) na Tore.^{4,6}

I praznik Tiša beav (Deveti av) značio je post, duhovnu pokoru, zbog žalosti za gubitkom jerusalimskog Hrama. Čitala se Jeremijina naricaljka za srušenim Svetištem – „Eha“.^{4,7} „Bio je Tiša beav. Hram neosvjetljen. Rabin je tužnim i plačnim glasom, sjedeći na podu, čitao istoriju propasti jevrejske države i razaranja Hrama. Pobožni i stariji ljudi potreseni glasom rabina počеше plakati i ponavljati: ‘Se distrujo el Bet hamigdaš’.“^{4,8} Sinagoga je na ovaj dan bila zastrta crnim platenima, sjedilo se na niskim klupicama

U slučaju smrti sinagoga se „selila“ sedam dana u kuću žalosti, gdje se održavalo zajedničko bogoslužje i tješili članovi porodice. Običaji vezani za umiranje i sahranu složeni su i u judaizmu im se poklanja velika pažnja. Ali smrt nije izravno doticala sinagogu. U djelu „Šulhan aruh“^{4,9} piše: „Mudrac i duhovni vođa nosi se u sinagogu i sanduk se stavlja na mjesto na kojem je umrli običavao moliti. Tamo se drže i posmrtni govori.“^{5,0} To u Bosni i Hercegovini nije bio običaj. Tijelo umrlog nikada nije unošeno u bogomolju. Rođaci umrlog su nakon isteka sedmodnevnog perioda dolazili u sinagogu, ali su sjedili u zadnjim redovima ili čak u predvorju.^{5,1}

Od mnogobrojnih i čuvenih hahamim iz Starog hrama spominjemo rav **Merkada Romana** koji je u hram unio „strogo ozbiljni ton“.^{5,2} Ham Merkado je bio član rabinskog suda Bet-dina, zajedno sa ham Bohorom Maestrom i ham Ješuum Salomom. Jakov Maestro, profesor hebrejskog jezika i jevrejske istorije i autor mnogih napisa o Jevrejima u BiH, piše 1930. godine: „Vidim ih živo, jasno, kao da stoje pred mojim očima. Ham Merkado Romano je bio tada jedini koji je nosio naslov ‘haham ašalem’“.^{5,3} Zaista je uvijek istupao samosvjesno, bez iskrene ili lažne čednosti – svojstvo koje nije odgovaralo njegovu karakteru – svjestan svoje moći i znanja (...) Ali ham Merkado Romano je bio utjelovljenje halahe – vjerske odredbe.“^{5,4} Bio je nadaleko čuven kao vjeroučitelj, a 1895. godine se spominje kao direktor jevrejske škole Talmud-Tora.^{5,5} U starosti, 1913. godine ham Merkado je sa suprugom preselio u staru Palestinu, Erec Jisrael, gdje umire 1937. godine.^{5,6}

Samo nekoliko rabina u Jugoslaviji preživjelo je II svjetski rat, među njima i sin Merkada Romana – haham **Menahem Romano**, koji je, sve do svoje smrti 1967. godine, jedini u našoj zemlji obavljao tešku dužnost duhovnika gotovo uništene jevrejske zajednice (od 15 hiljada Jevreja u BiH rat je preživjelo samo 1500). Pored

Ham Merkado Romano

rabinske službe ham Menahem (mnogi su ga zvali jednostavno tiju Menahem) je sastavljao jevrejske kalendare, bio je šohet, održavao veze sa mnogim uglednim rabini-
ma i naučnicima u svijetu.^{5,7} Rođen je 1882. godine u Sarajevu, gdje je završio vjersku školu. Dvadesetak godina bio je rabin u Banjaluci, a 1927. godine odlazi u Zagreb za rabina sefardske Opštine. Penzionisan je pred početak zadnjeg rata i vraća se u Sarajevo. Kratko vrijeme bio je ham Menahem član vijeća koje je odlučivao o razvodima brakova. Naučne rasprave, čiji je autor bio ham Menahem Romano, nestale su u ratu, zajedno sa njegovom bogatom bibliotekom.

BILJEŠKE – IL KAL GRANDI

- 1) Atijas, ŠTIMUNZI IZ BOSANSKIH SINAGOGA, str. 66.
- 2) A. Bejtović, JEVREJSKE NASTAMBE U SARAJEVU, Spomenica 1966, str. 26.

- 3) M. Levi, SEFARDI U BOSNI, str. 16.
- 4) I. Taubman, SPOMENICI KULTURE, Spomenica 1966, str. 125.
- 5) H. Kamhi, 400-TA GODIŠNJICA JEVREJSKE OPŠTINE U SARAJEVU, „Jevr. almanah“, Beograd 1961/62, str. 20.
- 6) V. Skarić, IZ PROŠLOSTI SARAJEVSKIH JEVREJA, str. 32.
- 7) Isto kao br. 3, str. 97.
- 8) SPOMENICA JEVREJSKE VJEROISPOVIJEDNE OPŠTINE SEFARSKOG OBREDA, str. 15.
- 9) M. Levi, STARI HRAM, „Jevr. život“ 11. VI 1926, br. 109, str. 4. i 5.
- 10) Z. Atijas, STARA SINAGOGA U SARAJEVU, „Jevr. život“ 11. VI 1926, br. 109, str. 3.
- 11) H. Kamhi, STARA SINAGOGA U SARAJEVU – DEPENDANS GRADSKOG MUZEJA, dokument datiran 22. III 1963, nalazi se u Jevr. istorijskom muzeju u Beogradu.
- 12) Isto kao br. 10.
- 13) R. Krautheimer, MITTELALTERLICHE SYNAGOGEN, str. 108.
- 14) Isto kao br. 11; J. Konforti, ISTORIЈAT OSNIVANJA SARAJEVSKOG MUZEJA JEVREJA, „Jevr. pregled“ 1974, br. 9–10, str. 56.
- 15) Isto kao br. 10.
- 16) „Jevr. život“ 9. V 1924, br. 7, str. 5.
- 17) Nažalost, ništa ne znamo o graditelju ove kao ni većine drugim bosanskohercegovačkih sinagoga.
- 18) str. 43.
- 19) str. 40.
- 20) G. van der Leeuw, VOM HEILIGEN IN DER KUNST, str. 211.
- 21) Encyclopædia Judaica, tom 13, str. VII
- 22) Kazivanje Isaka Kabilja.
- 23) „Jevr. život“ 5. VI 1927, br. 157, str. 2.
- 24) Kazivanje Jakova Maestra.
- 25) Kazivanje Isaka Kabilja.
- 26) Isto
- 27) KATALOG IZLOŽBE „PRAZNIČNI OBIČAJI JUGOSLOVENSkih JEVREJA“, str. 34; kazivanje Jakova Maestra i Isaka Kabilja.
- 28) Kazivanje Jakova Maestra
- 29) Kazivanje Jakova Maestra
- 30) Isto kao br. 27, str. 75.
- 31) Kazivanje Jakova Maestra i Miše Kamhija
- 32) Isto kao br. 1, str. 66
- 33) SPOMENICA LA LIRE, str. 20.
- 34) Isto, str. 27.
- 35) Isto
- 36) Kazivanje Jakova Maestra
- 37) Isto kao br. 1, str. 64.
- 38) Atijas, HATANIM I HATANUT, „Jevr. život“ 12. IX 1930, br. 35, str. 9. i 10.
- 39) Isto kao br. 27, str. 48; kazivanje Jakova Maestra
- 40) Isto
- 41) Kazivanje Jakova Maestra.
- 42) Kazivanje Miše Kamhija.
- 43) Kazivanje Isaka Kabilja.
- 44) Kazivanje Jakova Maestra.
- 45) Isto
- 46) Isto
- 47) Kazivanje Isaka Kabilja.
- 48) A. Pinto, ARON PAPO-MURO, „Jevr. pregled“ 1969, br. 7–8, str. 28.

- 49) Djelo „Šulhan aruh“ (Postavljen sto), čiji je autor Josef Karo (1488–1575), sadržava mnoge obredne propise i zakone.
- 50) R. Gradwohl, TRAUERFEIER IN DER SYNAGOGE, str. 50.
- 51) Kazivanje dra Isaka Levija.
- 52) Isto kao br. 1
- 53) Rabini i hazani u BiH mogli su dobiti ove počasne nazive: haham amaskil, haham ameroman, haham ašalem i na kraju, haham hakolel. (kazivanje Jakova Maestra i dr Isaka Levija).
- 54) J. Maestro, JEDAN BET DIN, „Jevr. glas“ 14. VIII 1936. br. 33, str. 8.
- 55) J. Maestro, IZ PROŠLOSTI JEVREJSKE ŠKOLE U SARA JEVU, „Jevr. glas“ 16. IX 1936, br. 37 - 38, str. 16
- 56) Spomenica 1966, str. 277.
- 57) Kazivanje Majera Romana.

IL KAL MUEVU

Sinagoga zvana Il kal muevu ili Novi hram izgrađena je uz Stari hram, po svojoj prilici sedamdesetih godina XIX vijeka.¹ Novi hram je manji od starog, jednostavnija je trobrodna dvoranska građevina usmjerena od sjevera prema jugu, pokrivena krovom na dvije vode. Empora je služila za sjedenje žena, ali su na jednom njenom dijelu sjedili i muškarci.² Ulaz za galeriju bio je na južnoj strani, a za prizemlje na sjevernoj.

Bosanski haham-baši Leon ili Juda Josef Finci (rođen u Travniku 1824. godine, a umro u Sarajevu 1889. godine) putovao je Evropom sakupljajući sredstva, vjerovatno za gradnju ovog hrama. Otac ham Jude Fincija – Josef Finci bio je rabin i pisac vjerskih rasprava. Ham Juda Finci je bio dak sarajevske škole Halaha, a od 1850. do 1860. godine živio je u Beogradu, gdje se bavio i trgovinom. Nakon povratka u Sarajevo posvetio se isključivo vjerskoj nastavi i rabinskim dužnostima. Godine 1868. postao je član Bet-dina, a 1886. vrhovni bo-

sanski rabin, haham-baši. Ham Finci je autor nekoliko religioznih djela.³

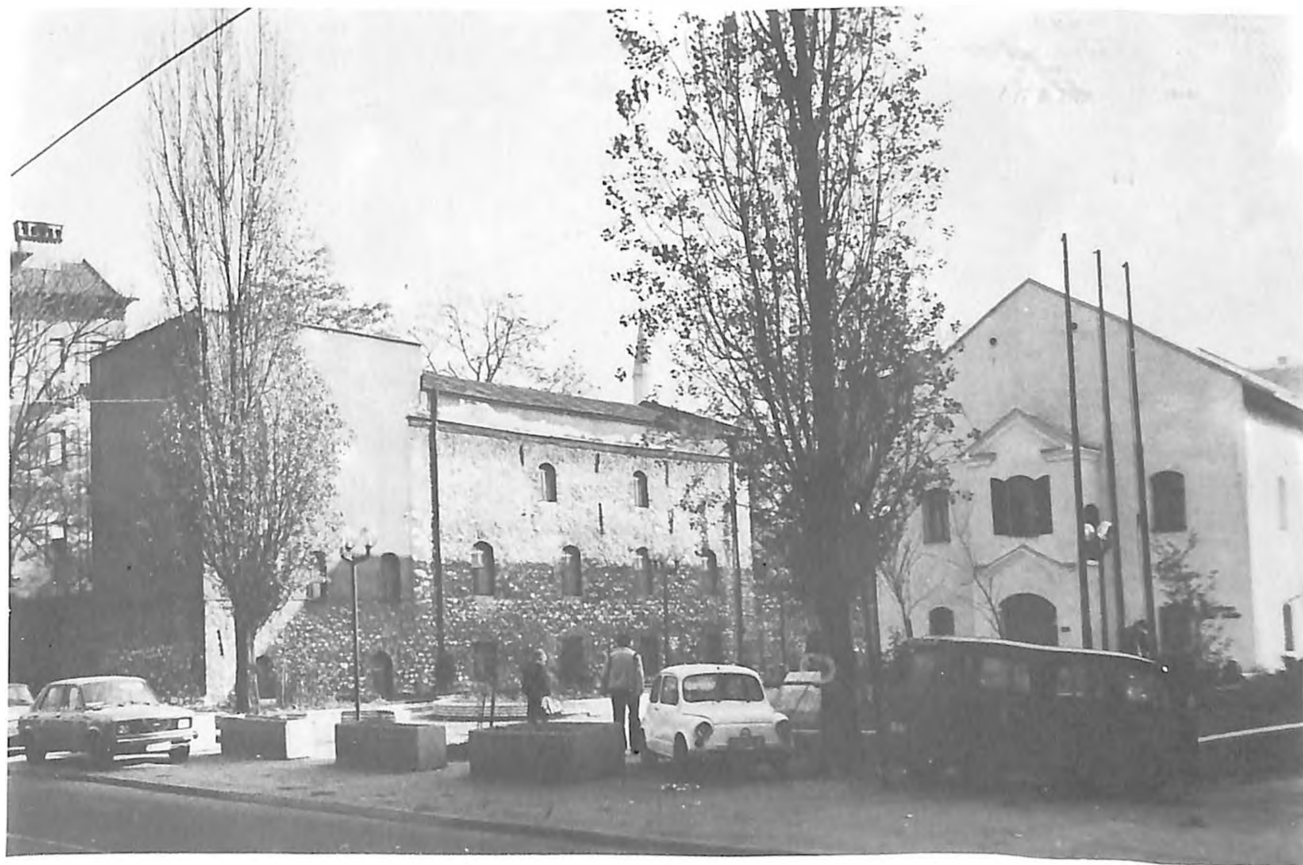
U Novom hramu sveštenik je bio ham Moše Nisim Papo⁴, a hazani, među ostalim, Isak Altarac, Juda Alkalaj, Jahiel i Josef Finci.⁵

Nakon otvaranja velike sefardske sinagoge 1930. godine Novi hram je prestao raditi kao bogomolja a u zgradi su smještene prostorije omladinskog društva „Hašomer hacair“.

Nedavno je zgrada restaurirana, a u njenom prizemlju je otvorena galerija „Novi hram“.

BILJEŠKE – NOVI HRAM

- 1) STATISTIKA JEVREJSTVA KRALJEVINE SHS, „Jevr. almanah“, Vršac 1928/29.
- 2) Kazivanje Miše Kamhija.
- 3) A. Pinto, HAHAM-BAŠI LEON JUDA FINCI, „Jevr. pregled“ 1972, br. 9-10, str. 30.
- 4) „Jevr. pregled“ 1975, br. 3-4, str. 11-12.
- 5) Isto kao 1; kazivanje Miše Kamhija.

Stari i Novi hram

IL KAL DI LA BILAVA

„Na jednom malom brežuljku kao čuvar na ulazu u naše Bjelave diže se lijepi hram 'Bet tefila'. Udruženje istog imena postoji kao bogomoljna autonomna institucija, koja imade jedino tu svrhu, da izdržava bogomolju i da se brine oko bogoslužjenja u istoj... Svi članovi 'Bet Tefila' istodobno su i članovi Opštine.

Ta osebudna ustanova 'Bet Tefila' sa svojim dugogodišnjim analima može da služi kao dragocjen prilog istoriji sarajevskih Sefarada.“¹

Na Bjelavama, na Mejtašu i danas postoji zgrada koja je sve do 1941. godine (kada je pretvorena u zatvor) bila sinagoga, zvana *Bet tefila* ili Kuća molitve — prema imenu društva koje je osnovalo bogomolju, ili *Il kal di la Bilava* (Hram na Bjelavama) — prema mjestu na kome je stajala. Na Bjelavama je živio veliki broj Jevreja, siromašnih zanatlija, sitnih trgovaca, nosača, svakako mnogo onih kojima je bila potrebna materijalna pomoć i potpora zajednice.

Il kal di la Bilava je sagrađen isključivo zalaganjem i sredstvima bjelavskog vjerskog udruženja osnovanog 1892. godine (osnivač je bio rav Avram Papo); 1929. godine društvo je brojalo čak 530 članova.² Društvo i njegova sinagoga bili su dugo odvojeni od Jevrejske opštine sefardskog obreda. Jevrejske novine su dvadesetih godina pisale o pokušajima da dođe do njihovog ujedinjavanja. Nije nam poznato kada je do toga zaista došlo.³

Hram je, sudeći prema natpisu na jednoj staroj fotografiji enterijera osnovan 5661. godine po jevrejskom računanju vremena, odnosno 1900/1. godine, a restauriran je 1924, „neumornim radom i požrtvovnim darovima sa strane odbornika i opštinar.“⁴

Bjelavski hram je jednostavno građen: gotovo kvadratna građevina sa konhom na južnoj, ulazom na sjevernoj strani, te uskim pojasom dvorišta na sjeveru i istoku. Na fasadi su između dva niza prozora izrađene u reljefu predstave menore i heksagrama. Dio tih okruglih reljefnih predstava vidljiv je i danas. U unutrašnjosti je

Bjelavski hram — današnji izgled

trobrodna dvorana bila pokrivena ravnim stropom, a galerija za žene sa drvenom ogradom stajala je na jedno-stavnim stubovima. Zidovi su bili dekorirani slikarijama. Unutrašnji raspored bio je sličan rasporedu u ostalim sarajevskim sinagogama.

U bosanskohercegovačkim sinagogama, a posebno u Bet tefila, koja je bila izrazito „narodska“, vladala je jedna posebna, reklo bi se domaća atmosfera, opuštenost i spontanost. Priča se da je to važilo posebno za galerije, na kojima su sjedile žene... „Osim za veće događaje u obitelji može se u hramu svakidašnjice pri obavljanju simboličnih radnji za vrijeme službe (...) saznati za uspjehe u privrednom, društvenom, i uopće, u skroz ličnom životu. Ta revija uspjeha i neuspjeha u životu prolazi naročito živopisno mimo oči naših pobožnih žena, koje, zaštićene rešetkastim prozorima, nazvanim 'znogitas' (esnoga – sinagoga!), upijaju u se zbivanja zajednice...“⁵ Vremenom je, neizbježno, došlo do promjena, do prilagođavanja drugačijim navikama i okolnostima. Najprije su nova strujanja i utjecaji zahvatili dva donjogradska hrama, pa je već 1924. godine, ne bez žaljenja, napisano: „Amana⁶ se dolje tuče laganije i ne dopušta se upotrebljavanje galame, jer dolje vlada propisani štimung i mir, pod kojim se potiskuju stari običaji i dovodi se u 'sklad' sa zapadnjačkom kulturom.“⁷

Među rabinima koji su služili u bjelavskoj sinagogi osobito se ističe lik i djelovanje ham Moše Nisim Pape (1869–1941), te rav Benciona Salomona Pinte (1858–1926). Rav Pinto je bio poznati vjeroučitelj, dugogodišnji predsjednik udruženja „Bet Tefila“, a čini se da njemu dugujemo najveću zahvalnost za podizanje hrama.⁸ Zajedno sa ham Bohorom Maestrom, ham Pinto je 1914. godine osnovao, pri bjelavskoj sinagogi, društvo „Ezrat jetomim“ za pomaganje jevrejske siročadi. Tako bi, nekoliko sedmica pred Novu godinu, članovi društva objesili na galeriju hrama odjeću, poklone djeci – štice-nicima društva.⁹

Godine 1920. proglašen je za hazana bjelavskog hrama ham Avraham Kapon (1853–1930),¹⁰ koji, poput mnogih drugih rabina, nije bio samo sveštenik nego i

pisac, kulturni i društveni pregalac.¹¹ Hazan je bio i ham Cadik Konforte (poznat takođe i kao vjeroučitelj), a od 1925. godine Šimon Uziel iz Ruščuka.¹²

Uz bjelavsku sinagogu su postojale i dvije ješive¹³. Članovi ješive „Oneg Šabat“ (Radost subote) sastajali su se subotom, iza doručka, da zajedno uče, raspravljaju, pjevaju subotnje pjesme.¹⁴ Ova je ješiva poklonila sinagogi 1935. godine veliki parohet na kome su bila izvezena imena članova ješive. O tom događaju svjedoči jedna fotografija. Daršan ili propovjednik u ješivi bio je Hajim A. Papo.¹⁵

Ješiva „Ahavat bahurim“ (Ljubav mladića /prema Tori/) se sastajala dva do tri puta sedmično, a njeni članovi bi tom prilikom tumačili pojedine pasuse Peto-knjižja.¹⁶

BILJEŠKE

- 1) IZ SARAJEVSKE SEFARDSKE OPŠTINE, „Židovska svijest“ 15. IV 1921, br. 119, str. 1.
- 2) „Jevr. glas“ 24. IV 1929, br. 17–18, str. 9.
- 3) „Židovska svijest“ 31. XII 1920, str. 4.
- 4) „Jevr. život“ 28. III 1924, br. 1, str. 5.
- 5) J. Levi, HRAM NEKAD I SAD, „Jevr. glas“ 12. IX 1930, br. 35, str. 11.
- 6) Misli se na Hamana iz Knjige o Esteri.
- 7) Atijas, ŠTIMUNZI IZ BOSANSKIH SINAGOGA, str. 66.
- 8) „Židovska svijest“ 9. IV 1926, br. 101, str. 2.
- 9) Kazivanje Isaka Kabilja i dr Isaka Levija
- 10) „Židovska svijest“ 28. II 1919, br. 18, str. 8.
- 11) L. Petrović, AVRAHAM KAPON, „Jevr. almanah“ Beograd 1961/62.
- 12) „Jevr. život“ 16. I 1925, str. 6.
- 13) „Ješivot predstavljaju skupine pobožnih ljudi koji se sastaju u određene dane, čitaju, proučavaju i komentarišu naše svete knjige. Neke se sastaju svakog dana, neke jedanput nedeljno, obično subotom ili uoči nedelje (...) Članovi naših ješivot zabavljaju se i jelom, te se goste ribom i voćem, sve u duhu nekih starih ješivot.“ (NAŠE JEŠIVOT, „Jevr. glas“ 30. X 1936, br. 43, str. 8.
- 14) Kazivanje prof. dra Isaka Pape.
- 15) Isto kao br. 13.
- 16) Š. Altarac, MOŠE DI LA KANCELARIJA, „Jevr. pregled“ 1972, br. 1–2, str. 14; kazivanje Jakova Maestra.

AŠKENASKI TEMPL

Istorija aškenaskih jevrejskih opština i sinagoga u Bosni i Hercegovini počinje s austro-ugarskom okupacijom ovih krajeva. Došljaci su se odvajali od Sefarda ne samo jezikom, nego i mentalitetom, profesijama, svjetonazorom, kulturom i, donekle, obrednim običajima. Moglo bi se reći da te razlike, osim nekoliko izuzetaka, nisu nikada u BiH do kraja prevaziđene.

Aškenazi osnivaju svoju Opštinu u Sarajevu nedugo nakon doseljavanja,¹ a već septembra 1879. godine donose odluku da se gradi sinagoga i da se osnuje jedno vjersko udruženje.² Bogoslužjenje se do izgradnje sinagoge obavljalo po privatnim kućama: u ulicama koje se danas zovu Vase Miskina i Jugoslovenske narodne armije,

a najduže, čak dvadeset godina, u jednospratnoj kući u Dobrovoljačkoj ulici (vlasnik kuće je bio Paul Pađan). Ova je kuća postojala sve donedavno.³

Godine 1893. kupljeno je zemljište za gradnju velikog templa, a već 1902. godine (30. septembra) proslavljeno je njegovo posvećenje i otvaranje. Templ je građen prema projektu poznatog sarajevskog arhitekta Karla Paržika (graditelj se zvao Jungwirth), dok je unutrašnjost oslikao izvjesni majstor Oisner.⁴ Sva finansijska sredstva za gradnju templa dala je aškenaska Jevrejska opština. To je danas jedina aktivna sinagoga u Bosni i Hercegovini.

Prva sinagoga u BiH sa elementima **pseudomaurskog**, odnosno **mudejar stila** upravo je ova aškenaska.⁵ Riječ je o perifernoj i prilično zakašnjoj pojavi ovog

Aškenaski hram

stila u sinagogalnom graditeljstvu, pojavi raširenoj u centralnoj i zapadnoj Evropi već u XVIII i XIX vijeku. U Bosni i Hercegovini postojalo je početkom ovog vijeka nekoliko impozantnijih građevina sa karakteristikama „hibridnog“ mudejar stila, tako da aškenaska sinagoga nije upadala u oči kao „tuđi“ arhitektonski fenomen, a još manje je, kao što je to bio slučaj u mnogim evropskim zemljama, izazivala odbojnost okoline.⁶

Sarajevska aškenaska Opština se, prilikom izbora projekta za templ, rukovodila estetskim i ideološkim kriterijima zemalja i sredina iz kojih su njeni članovi ne tako davno doselili u BiH. Spomenućemo mogućnost da je kao uzor sarajevskom služio budimpeštanski pseudo-maurski templ, izgrađen 1860. godine,⁷ jer je utjecaj mađarske na jugoslovensku (Vojvodina, Slavonija, sjeverna Hrvatska) sinagogalnu arhitekturu bio veliki.⁸ Utjecaji zatečene bosanskohercegovačke građevne tradicije nisu mogli biti presudni: aškenaski Jevreji nisu „imali vremena“ da se srode sa okolinom, da poprime ukus i oblikovne kriterije bosanske orijentalne arhitekture. Važnu ulogu igrala je, nema sumnje, i ličnost arhitekta Paržika, čija psihologija i graditeljska opredjeljenja zaslužuju analizu, što ne spada u zadatak ovog rada.

Pseudomaurski stil na aškenaskoj sinagogi u Sarajevu ispoljen je najdosljednije na reljefnim ornamentima fasade, prozorskim otvorima, formi lukova, te u zidnim slikarijama enterijera. Prostorna koncepcija, međutim, sasvim je „zapadnjačka“. Sinagoga je blago longitudinalna, trobrodna dvoranska građevina sa konhom na istočnoj strani, sa nevelikim tornjevima na četiri ugla, pokrivena sa „kriškastim“ kupolama. Nije zanemarljiva veza sa crkvenom arhitekturom.

Dvorana je imala ravan strop, a dnevna svjetlost je, kao i u većini ostalih bosanskohercegovačkih sinagoga, ulazila kroz prozore u prizemlju i na galeriji. Galerija na kojoj su sjedile žene oslanjala se na niz stupova. (Sinagoga je šezdesetih godina pregrađena na nivou galerije, pa se za liturgijske potrebe koristi samo gornji dio.) Prostor u kome se nalazio aron hakodeš bio je odvojen i naglašen poprečnim zidom u kome je izveden visoki potkovičasti luk. Luk je otvarao pogled na „svetište“.

Izbor orijentalnih stilova za sinagogalnu građevinu, po mišljenju dr Eleonore Künzli, zbog poznavanja ove oblasti, nije reminiscencija na „zlatno doba“ jevrejske prošlosti u arapskoj Španiji.⁹ Razlog toj pojavi moramo tražiti u opštim kretanjima u evropskoj arhitekturi kraja XVIII i u XIX vijeku, koju je karakterizirala poplava neo i pseudo stilova. Od presudne važnosti bilo je i jačanje duhovne, nacionalne i socijalne emancipacije Jevreja, koji nastoje što aktivnije učestvovati u životu nejevrejske okoline. Kao posljedica takvog otvaranja prema drugima, posljedica nove samosvijesti, javlja se potreba

za „vlastitim“ stilom u arhitekturi.¹⁰ Budući da sada Jevreji slobodno ističu svoje orijentalno porijeklo (a i okolina ih smatra orijentalnim, neevropskim narodom), grade svoje bogomolje, nerijetko monumentalne i bogato dekorirane, u „egipatskom“, maurskom ili kojem drugom sličnom stilu. Maurski „izvještačeni“ stil razuđenih plošnih formi, eklektičan, prezasićen ornamentom, vitkih stupova sa floralnim kapitelima, potkovičastih i nazupčanih lukova bio je osobito omiljen.¹¹ Orijentalna umjetnost osvaja Evropu prvenstveno zahvaljujući izdavanju bakropisima ilustriranih putopisa sa Istoka. Maurska Španija „otkrivena“ je tek kasnije.

Godine 1927, povodom proslave 25. godišnjice postojanja, aškenaska sinagoga je temeljito restaurirana,¹² a 1933. je sa njene zapadne strane izgrađena zgrada u kojoj će se nalaziti kancelarija aškenaske Jevrejske opštine, biblioteka, arhiva i slično.¹³

Bogoslužjenje po aškenaskom obredu održavalo se i van ove sinagoge, naprimjer u stanu porodice Geminder u današnjoj ulici Slobodana Principa,¹⁴ a Potporno društvo „Ahdus“ je za Velike praznike pozivalo svoje

Nadrabini dr Samuel Vesel

članove i njihove porodice na molitvu u dvorani tadašnjeg Židovskog doma u Štrosmajerovoj ulici.¹⁵

Od službenika aškenaskog hrama spomenućemo Bernarda Buhvalda, čije je zvanje bilo „učitelj četvero-razredne jevrejske osnovne škole, učitelj realne gimnazije i propovjednik”.¹⁶ Godine 1896. Opština je angažovala prvog visokoškolovalanog rabina – dra Funka, koji je nakon dvije godine otišao u Bratislavu. Zamjenjuje ga jedna izuzetna ličnost – dr Samuel Vesel. Dr Vesel je rođen 1871. godine u Vaczu, živio je i radio u mnogim evropskim gradovima; bio je doktor filozofije i teologije, a studirao je i semitsku filologiju. U Sarajevu je ostao sve do svoje smrti 1928. godine. Za nadrabina je proglašen 1909. godine.¹⁷

Od smrti dra Vesela pa do II svjetskog rata nadrabinsku dužnost u aškenaskoj Opštini vršio je dr Hinko Urbah, koji je jedno vrijeme bio nadrabim u Tuzli i Zemunu.¹⁸

Kantori aškenaske Jevrejske opštine bili su: Samuel Rikov, Hajnrih Singer, Jakob Vajs, David Klajn, Leopold Polak, Nojman, Maksimilijan Frid.

„Neću da završim ovaj letimičan prikaz,” pisao je 1930. godine ing Oskar Graf, „a da ne spomenem jednog malog, vrlo skromnog čovjeka, staračkog tipa na kakove u našim jevrejskim općinama često nailazimo. To su oni najmanji među najmanjima, ali ipak veliki po svome djelovanju i biću, oni koje nalazimo svuda i svagda i bez kojih si ne možemo ni zamisliti našu Kehilu (opštinu). To je naš Š m u l – ta tko i zna, da se on zapravo zove Samuel Schenker, koji već jedno 15 godina – nitko ne zna tačno kad i kako je došao, dekreta nema, a u zapisnicima mu se ime i ne spominje – najsavršenije vrši dužnost šamesa, pa kad sam se ja potrudio da kako tako ovdje prikažem istorijat općine, onda si uzeh i pravo, da

ne mimoidećem moga ljubimca, starog Šmula, u kome vidim utjelovljenu svu tradiciju jevrejskih općina.”¹⁹

BILJEŠKE – AŠKENASKI TEMPL

- 1) „Mala nova kehila, nastala je u to doba iz jedne čiste unutrašnje potrebe, bez ikakvog utjecaja vanjskih sila i političke konstalacije i bez namjere da bude na uštrb već postojećoj starodrevnoj impozantno velikoj Sefardskoj Općini, koja je i u to vrijeme imala punog razumijevanja za ideju organizovanja ovog novopridošlog dijela vjerske zajednice, pa je čak to nastojanje i aktivno podupirala.” (SPOMENICA PEDESET GODINA OPSTANKA JEVREJSKE VJEROISPOVIJEDNE OPĆINE AŠKENASKOG OBREDA, str. 6)
- 2) O. Graf, PEDESET GODINA OPSTANKA JEVREJSKE VJEROISPOVIJEDNE OPĆINE AŠKENASKOG OBREDA, „Jevr. glas” 10. I 1930, br. 2, str. 5. i 6.
- 3) J. Hahamović, AŠKENAZI U BiH, Spomenica 1966, str. 147.
- 4) Isto kao br. 1.
- 5) A. Levi, STIL MUDEJAR DRUGI PUT U SARAJEVU
- 6) H. Hammer-Schenk, SYNAGOGEN IN DEUTSCHLAND, str. 309.
- 7) Isto, str. 254.
- 8) Mirjam Rajner, SINAGOGE S KUPOLOM U JUGOSLAVIJI, str. 30.
- 9) H. Kunzl, ZUR AUFNAHME DER ISLAMISCHEN ARCHITEKTURSTILE., str. 1630.
- 10) H. Kunzl, SYNAGOGEN, str. 341; isto kao br. 6; R. Wischnitzer, THE ARCHITECTURE., str. 217.
- 11) Enciklopedija likovnih umjetnosti, tom III, str. 507; isto kao br. 9, str. 1627; R. Wischnitzer, THE ARCHITECTURE., str. 40.
- 12) Isto kao br. 2.
- 13) Isto kao br. 3, str. 148.
- 14) Kazivanje prof dra Isaka Pape
- 15) „Židovska svijest” 7. IX 1923, br. 237, str. 5.
- 16) Isto kao br. 2.
- 17) Isto kao br. 3, str. 148; „Jevr. glas” 20.IV 1928. br. 14, str. 1.
- 18) „Jevr. glas” 7. XII 1928, br. 47, str. 2.
- 19) Isto kao br. 1, str. 11.

IL KAL DI LUS MUDUS

U periodu turske vlasti bosanskohercegovački Jevreji, poput ostalih neislamskih stanovnika, imali su ograničenu slobodu vjeroispovijesti, sami su rješavali civilno-pravne, često i krivične sporove, prema jevrejskim vjerskim zakonima, i organizovali vjerski nastavu. „Ali kulturna svijest Sefarada održala se samo još malo vremena na visini do koje se bijaše uspela u vrijeme svog stvaralačkog perioda. Bogati svijet misli, prenese s Pirinejskog poluostrva na preživjeli vizantijski Istok, pretvorio se u ukočenu vjersku dogmu; nadčovječan doživljaj religiozno-mistične pjesme zlatnog doba izgubio je za Sefarde posljednjih stoljeća svoju zanosnu moć; nigdje pobude za traženjem novoga, skrivenoga, svugdje slijepo slijeđenje predanoga. Opšti zastoj, letargija — sve do u naše dane.“¹

Povoljnija strujanja osjetila su se prvi put tridesetih godina XIX vijeka, kada su se počeli „rušiti zidovi patrijarhalne sarajevske opštine, koja nije skoro četiri stoljeća imala gotovo nikakvog kontakta sa vanjskim svijetom, i naprednjačke tekovine počele su da zamjenjuju njene tradicionalne vrednote. Nije se, tada, ni o čemu s većim oduševljenjem govorilo kao o 'progresu'“²

Tek sa periodom austro-ugarske okupacije vidljivo iščezava ono što bi se moglo nazvati duhovnim getom. Sefardi „obnavljaju kontakt sa zapadno-evropskom kulturom“³ i za samo tridesetak godina desilo se više značajnijih promjena nego za prethodna tri vijeka. Ustvari, tih nekoliko vijekova, u kojima se izmijenilo 4 do 5 generacija Sefarada, prošlo je neosjetno i brzo, što je uvijek posljedica jednoličnog i relativno mirnog života. Upravo takvo povučeno i „uspavano“ življenje „krivac“ je što su ostale konzervirane sefardska kultura i tradicija, pa se i dandanas čuju španski jezik, muzika, priča.

Jevrejska vjerska osnovna škola u turskom periodu bila je prilično primitivna. Zvala se *maldar*, kasnije *Talmud-Tora*. U školi su muška djeca učila pisati raši-slovima (vrsta hebrejskog kurzivnog pisma), molitve napamet, a prevodili su i Bibliju na španski jezik. Tek od 1894. godine djeca uče i srpskohrvatski jezik.⁴ Učenici su odlazili grupno u hram, gdje je za njih ostavljen poseban odjeljak, koji se zvao *mezitja*.⁵

U čitavom jevrejskom svijetu poznati rabin *David Pardo* (rođen u Veneciji 1719. godine, boravio i u Dubrovniku i Splitu),⁶ koji dolazi u Sarajevo 1765, reorganizovao je *Talmud-Toru* i, što je još važnije, osnovao vjersku školu višeg ranga, takozvanu *Halaha*, koja se u Sarajevu često zvala *Le leha* ili samo *Leha*. Bila je to škola tipa ješive u kojoj se izučavao i komentarisao *Tal-*

*mud*⁷ i u kojoj su se školovali hazani, pomoćnici rabina, pa i rabini za provincijske sinagoge.⁸ Od tada nisu sveštenici morali dolaziti iz inostranstva i Sarajevo je postao važan centar sefardskog jevrejstva. Rav *David Pardo* ostao je za bosanske Jevreje „*Morenu*“ — naš učitelj.

U XIX vijeku *Talmud-Tora* je bila smještena u jednoj kućici u Logavinoj ulici. Uslovi za rad bili su toliko loši, da je škola 1902. godine morala biti zatvorena i privremeno premještena u kuću Vase Hadži-Ristića, u današnjoj Titovoj ulici. Te iste godine kupljeno je zemljište u današnjoj Ulici Šaloma Albaharija i počela je gradnja velike zgrade, tada jedne od najljepših u gradu, u kojoj je trebala biti smještena ne samo škola nego i sefardska Jevrejska opština, manja sinagoga itd.

Arhitekta je bio *Josip Vancaš*, a izvođači rado-va *Horvat* i *Scheidig*. Svečano otvorenje je bilo 24. i 25. oktobra 1903. godine.⁹ Na zgradi je hebrejskim jezikom pisalo: „*Početak mudrosti je strah Gospodnji*“ (*Psalm 111, 10*). Zasluga za podizanje školske zgrade, zvane *maldarim*, pripisuje se i *ham Bencionu Pinti*.¹⁰

Škola *Talmud-Tore* imala je sada odgovarajuće prostorije, ali Jevrejska opština nije više bila u stanju da materijalno izdržava školu, pa je ona 1910. godine prešla u ruke države i pretvorena u Narodnu osnovnu školu, zadržavajući ipak jevrejski karakter.¹¹

Godine 1921. osnovano je društvo „*Degel Ato-ra*“ (*Zastava Tore*), čiji su se članovi sastajali subotom, da bi studirali jevrejsku istoriju, Bibliju i *Talmud*.¹²

Društvo je izdržavalo školu, smještenu takođe u opštinskoj zgradi, u *maldarim*, školu „koja osposobljava mladiće za vjerske funkcionere: hazane, vjeroučitelje i slično. Skoro sva provincijska mjesta u Bosni kao i u Dalmaciji imaju sveštenike iz ove škole“.¹³ I Jevrejska opština je učestvovala u finansiranju škole *Degel Tora*.¹⁴ Kao osnivač škole najviše se spominje *ham Ješua Salom*,¹⁵ a najpoznatiji učitelj u njoj bio je *ham Moše Romano*, sin *ham Merkada Romana*.¹⁶

Mogućnosti i ambicije škole *Degel Tora* bile su ipak skromne. Prestala je sa radom kada je otvoren Jevrejski srednji teološki zavod 16. oktobra 1928. godine, u kome su se do II svjetskog rata školovali mladići iz cijele Jugoslavije, pa i iz inostranstva, za rabine, hazane, moele, šohete. („U ni jednom drugom mjestu u državi ne bi ovi mladi ljudi stajali pod tako bliskim utiskom punog jevrejskog, vjerskog i društvenog života, kao u Sarajevu.“¹⁷) U Zavodu su predavala oba nadrabina, dr *Moric Levi* i dr *Hinko Urbah*,¹⁸ ali je najzaslužniji i najomiljeniji bio nastavnik hebrejskog jezika i književnosti — *Jakov Maestro*, koga su đaci zvali *Hamore* — učitelj. *Jakov Maestro* se školovao na Visokom teološkom zavodu u Beču.¹⁹

Spomenuli smo da je u školskoj i opštinskoj zgradi bila uređena i sinagoga. Zauzimala je prvi sprat i po u srednjem dijelu građevine (ispod sinagoge bile su vježbaonice sportskog društva „Bar Kohba“, a iznad nje učionice²⁰), a njeni prozori nisu gledali na ulicu nego u dvorište. Sinagoga je bila nevelika i jednostavna prostorića sa balkonom za žene na istočnoj strani, sa aron kodešom na južnoj strani. Balkon nije imao drvene rešetke,²¹ pa je hram nazvan *Il kal di lus modernus*.²² Hram nije radio običnim danima, nego samo subotom i za praznike, a u njega su dolazili uglavnom Jevreji koji su stanovali u susjedstvu.²³

Odmah po otvaranju hrama zaposlio se kao hazan i daršan **Avraham Kapon**; po njemu se hram ubrzo prozvao *Il kal di Kapon*. Dolazak rav Kapona 1900. godine u Sarajevo (rođen je u Ruščuku) bio je i te kako značajan za vjerski i kulturni život ove sredine. „On je ceo svoj život posvetio jevrejskoj nauci i literaturi, delovao je u mnogim centrima sefardskog Orijenta. Kad je on, pre dve decenije, došao k nama, odudarao je od ostalih naših duhovnika svojim modernizmom, solidnim jev-

Haham Avraham Kapon

rejskim obrazovanjem i dobrom dozom zapadnoevropskog vaspitanja,“ zabilježio je dr Kalmi Baruh 1925. godine.²⁴ Rav Avraham Kapon je bio pokretač prvog bosanskohercegovačkog jevrejskog lista „La Alvorada“, i dobar književnik. U sinagogu je uveo hor, pa su vjernici bili primorani da se mole tiho, radi čega se hram uskoro prozvao *Il kal di lus mudus*, Hram nijemih. Izgleda da sefardska Opština u Sarajevu nije bila spremna za ove i ostale progresivne ideje svog hazana i on je uskoro, 1910. godine, otpušten. „Jedna od osnovnih komponenti njegove ličnosti bio je otpor prema svakom konzervativizmu, verskom i društvenom,“ pišaće mnogo kasnije njegova unuka Luci Mevorah-Petrović.²⁵

Ovaj je hram imao još jedno ime – *Il kal di Đajen*,²⁶ prema imenu sveštenika i vjeroučitelja Šabetaja Đajena, porijeklom iz Bugarske, koji je jedno vrijeme bio gabaj u hramu. Đajen je boravio i u Travniku, odakle su ga otpustili, navodno zbog grešaka u čitanju Tore, a zapravo „zbog previše liberalnog držanja subotom i praznicima“.²⁷

Nakon odlaska iz Sarajeva Đajen će postati bitoljski nadrabim i biće „u cijelom svijetu poznati vođa međunarodnog sefardskog jevrejskog pokreta“.²⁸

Od 1906. godine do 1927. u Hramu nijemih bio je zaposlen kao pomoćnik rabina tiju Mordu – Mordoc S. Altarac.²⁹

BILJEŠKE

- 1) K. Baruh, IZABRANA DJELA, str. 268.
- 2) SPOMENICA LA LIRE, str. 9.
- 3) K. Vidaković, KULTURA ŠPANSKIH JEVIJEJA NA JUGOSLOV. TLU, str. 32.
- 4) J. Maestro, NAŠ STARI MELDAR, str. 103.
- 5) Isto.
- 6) „Židovska svijest“ 22. II 1923, br. 260, str. 1.
- 7) S. Pinto, PROSVJETNE PRILIKE BOSANSKIH JEVIJEJA, „Jevr. almanah“ 1955/56, str. 65.
- 8) Kazivanje Jakova Maestra.
- 9) J. Maestro, IZ PROŠLOSTI JEVIJEJSKE ŠKOLE U SARAJEVU, „Jevr. glas“ 30. IX 1936, br. 39, str. 4.
- 10) „Jevr. glas“ 5. IV 1936, br. 14, i 15, str. 12.
- 11) Isto kao br. 9.
- 12) „Jevr. život“ 20. II 1926, br. 96, str. 3.
- 13) „Jevr. život“ 3. VII 1925, br. 66, str. 4.
- 14) „Jevr. glas“ 21. IX 1928, br. 36, str. 2.
- 15) Isto
- 16) „Jevr. život“ 5. III 1926, br. 97
- 17) „Židovska svijest“ 19. X 1923, br. 242, str. 1.
- 18) RAD U JEVIJEJSKOM SREDNJEM TEOLOŠKOM ZAVODU U ŠK. GOD. 1928–29, „Jevr. glas“ 5. VII 1929, br. 26, str. 2.
- 19) Kazivanje Jakova Maestra.
- 20) Kazivanje prof. dra Isaka Pape.
- 21) L. Petrović, AVRAHAM KAPON, „Jevr. almanah“ 1961/62, str. 79.
- 22) Spomenica 1966, str. 278.

- 23) Isto kao br. 20.
- 24) Isto kao br. 1, str. 324.
- 25) Isto kao br. 21, str. 79. i 80.
- 26) Isto kao br. 20
- 27) J. Konforti, TRAVNIČKI JEVREJI, str. 23.
- 28) „Jevr. glas“ 24. V 1928, br. 19, str. 4.
- 29) „Jevr. život“ 18. XI 1927, br. 179, str. 3.

IL KAL DI TIJU MAČI BOHOR

„Privatne“ sinagoge, koje osniva i održava jedan čovjek, familija ili udruženje, nisu bile rijetkost u svijetu; one imaju veliku važnost u judaizmu.¹

Bogomolja u kući Avrama Romana, zvanog tiju Mači Bohor², u Ulici Vuka Karadžića, bila je bogomolja familije Romano, ali i udruženja „Olat haboker“, čiji je osnivač rav Ašer Leon Finci (umro 1926. godine).³ Bogomolju su svi zvali Il kal di tiju Mači Bohor. Za Mači Bohora kažu da je bio „tvrdokorni čuvar vjerskih tradicija i nepokolebivi borac za stare baštine“.⁴ A atmosferu u „narodnoj kehili“ (opštini), kako je ponekad nazivan ovaj hram, opisao je riječi dra Atijasa, napisane 1924. godine:

„Kraj lijepih petrolejskih lampi i vitkih mliječnih svijeća na teva, s kakvom su se toplinom molile nekada u Mači Bohora bogomolji selahotske molitve! (...) Kolika je ta svečanost bila kada se ta bogomolja proširila i u drugu sobu. Jevrejima Banjskog Brijega biješe kao da im je dvostruko porastao imetak (...) Mači Bohor, tačan, pobožan, brz i uvijek jednako nježan, niska stasa, u fesu i bosanskim čakširama, ne biješe nikad besposlen. Kad nije Boga veličao molitvama, pravio je red u avliji, gradio suka ili sirio mlijeko na košer.“⁵

Ješiva „Ahavat bahurim“ poklonila je 1920. godine jednu sefer Toru hramu tiju Mači Bohora. „Držeći se vjerno tradicije i ritma kod ove svetkovine prošla je ceremonijalna povorka ulicama grada, ovog puta i pod plavo-bijelom zastavom. Toru je nosio pod baldahinom društveni amaskil Moise Mordehaj Konforte, praćen od velikog broja naroda.“⁶

U hramu je jedno vrijeme haham i propovjednik bio Ašer Finci (umro 1926. godine).⁷ Tiju Mači Bohor je umro 1925. godine u 95. godini života. Njegov hram je, izgleda, uskoro prestao s radom.⁸

„Uzvišen je štimung Mači Bohora bogomolje, kad se pod jesen mijenja na lulavima trava, koja nedaleko od nje raste, kad djeca na purim veselo tuku Amanu i kad se sve slijeva u pobožnu pjesmu i igru na moadim i Simhat Tora veselje.“

Na Tiša beav u tamnom prostoru ove bogomolje kida ti srce plač Jeremijin nad propašću Jerusalima. 'Eha ješava vadar' uzdišu pobožni stari Jevreji posjedali po podu i plačući od teškog tereta tisućljetne galutske žalosti. Samo dvije svijeće na niskoj stolici otkrivaju njihove jade, dok cijeli kal prati njihove popijevke.“⁹

BILJEŠKE

- 1) R. Krautheimer, MITTELALTERLICHE SYNAGOGEN, str. 88.
- 2) „Tiju“ na jevrejsko-španskom jeziku znači „tetak“ ili „čika“; Mači je nadimak za Avrama, a Bohor znači prvorodeni sin.
- 3) „Narodna židovska svijest“ 17. XII 1926, br. 141, str. 3.
- 4) „Jevr. život“ 16. X 1925, br. 7–8, str. 3.
- 5) Atijas, ŠTIMUNZI IZ BOSANSKIH SINAGOGA, str. 64–65.
- 6) „Židovska svijest“ 28. V 1920, str. 3.
- 7) „Jevr. život“ 17. XII 1926, br. 133, str. 2.
- 8) Kazivanje Morica Montilja.
- 9) Isto kao br. 5, str. 65.

TIKUN HACOT

Hram Tikun hacot nalazio se u jednoj prostoriji stambene kuće (koja više ne postoji) u današnjoj Ulici Jaroslava Černija. Tu su ulicu Sefardi nekada zvali La kaleža di Ius Aškenazim (Aškenaska ulica).¹ Nije nam poznato kada je hram otvoren, vjerovatno za vrijeme austro-ugarske vlasti, a postojao je do II svjetskog rata. Hram je pripadao sefardskoj Jevrejskoj opštini.

„Tikun“ je hebrejska riječ i znači „ispravka“ ili „obnavljanje“. Međutim, to je i „mistični pojam, koji označava uspostavljanje pravog poretka i jedinstva nakon spiritualne ‘katastrofe’, koja se desila u svemiru“ – stoji u Enciklopediji Judaici.² „Hacot“ je isto tako hebrejska riječ za „ponoć“. Izraz tikun hacot potječe iz jevrejskog mističnog učenja – kabale. „Po predanju, Bog svaki put u ponoć puni pehar suzama i kad pehar bude pun, doći će Mesija. Zato vrlo pobožni Jevreji ustaju u

pola noći, čitaju naročite tužbalice – kinot, plaču i pomažu da se pehar ispuni. To rade svaki dan, osim na Šabat i na praznike. Već generacija moje mladosti, između dva svjetska rata, nije bila svjesna pravog značenja izraza tikun hacot i smatrala je da se to odnosi na svaku jutarnju molitvu,“ rekao nam je Jakov Maestro, koji danas živi u Izraelu, inače unuk ham Bohor Maestra.

U hramu Tikun hacot okupljali su se vjernici vrlo rano ujutro, već oko pola pet, prije odlaska na posao.³ Gotovo tri decenije hazan je bio rav Moše M. Konforte, koji umire 1926. godine.⁴

BILJEŠKE

- 1) Kazivanje Isaka Kabilja i Miše Kamhija.
- 2) GLOSSARY, tom 13, str. VIII
- 3) A. Pinto, JEŠIVE U SARAJEVU, „Jevr. pregled“ br. 7–8, 1975, str. 22.
- 4) „Jevr. glas“ 18. V 1928, br. 18, str. 3.

VELIKI SEFARDSKI HRAM

Da li je postojala potreba za gradnjom novog i monumentalnog sefardskog templu u Sarajevu – postavljeno je pitanje više puta u vrijeme planiranja i gradnje, a postavlja se i danas. Već na samom prelasku iz XIX u XX vijek zvanično je i definitivno odlučeno da se on gradi. Tako je otpočela jedna graditeljska i finansijska avantura. Zagovornici gradnje isticali su često kako su žene „usljed pomanjkanja mjesta gotovo isključene iz hrama“, a da omladina „luta za vrijeme najvećih vjerskih praznika po dvorištima hramova“ itd.¹ Za praznike su se morale otvarati provizorne bogomolje, recimo dvije u zgradi maldarim.² Pristalice gradnje su isticale da Sarajevo kao sefardski centar koji po važnosti dolazi odmah iza Soluna, mora imati reprezentativan hram, „koji će svojom spoljašnosti, položajem i nutarnjim uređenjem biti jedna pravcata pesma, isklesana sva u lepom i plemenitom mermeru...“³

Trideset godina nakon te prve konkretnije zamisli i deset godina pred opštu tragediju II svjetskog rata, na zemljištu kupljenom od Josefa Baruha,⁴ stvoreno je pravo arhitektonsko remek-djelo.

Sve nije teklo glatko. Jevrejska opština sefardskog obreda bila je prisiljena nekoliko puta iznova pokretati akciju da se podigne velika sinagoga, a najuspješnija je bila ona 1923. godine. Tada je izabran vrlo agilni i sposoban Odbor za gradnju, na čijem čelu je stajao predsjednik Jevrejske opštine Avram Majer Altarac. Pripreme i izgradnja odvijali su se u nekoliko etapa:⁵

– raspisan je međunarodni natječaj za projekt sinagoge, na koji se javilo 45 arhitekata; prva nagrada nije dodijeljena, a dvije druge nagrade dobili su Rudolf Lubinski iz Zagreba i Karlo Paržik iz Sarajeva; prihvaćen je, nešto pojednostavljeni, projekt Lubinskog.“ (...) došao sam do zaključka da će jedino hram, zasnovan u duhu maurskog stila, sa odgovarajućom upotrebom materijala, modernom konstrukcijom i raspoređajem prostorija, potpuno odgovarati gradu, mjestu, mentalitetu i svrsi,“ pisao je Lubinski;

– intenzivno i na razne načine prikupljana su materijalna sredstva (bio je to period svjetske, ekonomske krize!); svoj doprinos dao je gotovo svaki muški i ženski član jevrejske zajednice, sva jevrejska društva, banke i štedionice, ne samo iz Sarajeva, nego i iz cijele zemlje, ali su pomagale i nejevrejske institucije, pa i

Veliki Sefardski hram uoči rata

Kraljevska vlada; „Ugledajmo se na naše djedove,“ piše u novinama 1926. godine, „koji su pod nesavršenim teškim prilikama gradili svoj hram. Obespravljena raja u getu, u zagušljivim mahalama, uspjela je da tu duboko ukorijenjenu težnju ostvari. Ona je iz tog svog mračnoga skloništa pošla čak i do jildisa stambuiskog, i da tamo pred despotskim vezirima izmoli dopuštenje da podigne dom Bogu svome i da onda kamen za kamenom malterom lijepi od sitnih groša svoje sirotinje;“⁶

– polaganje kamena temeljca i uz njega, po starom običaju, spomen-povelje (u bakarnoj kutiji koju je izradio Žak Pardo) obilježeno je velikom svečanošću juna 1926. godine;

– već 1927. godine građevina je bila podignuta i pokrivena neobičnom eliptičnom kupolom od armiranog betona, čija je dužina iznosila 30,8 a širina 22,3 metra; građevinske radove je izvodilo preduzeće „Till i Šimić“;

– 4. decembra 1928. godine održana je u još nezavršenoj sinagogi prva proslava – Hanuka-priredba;⁷

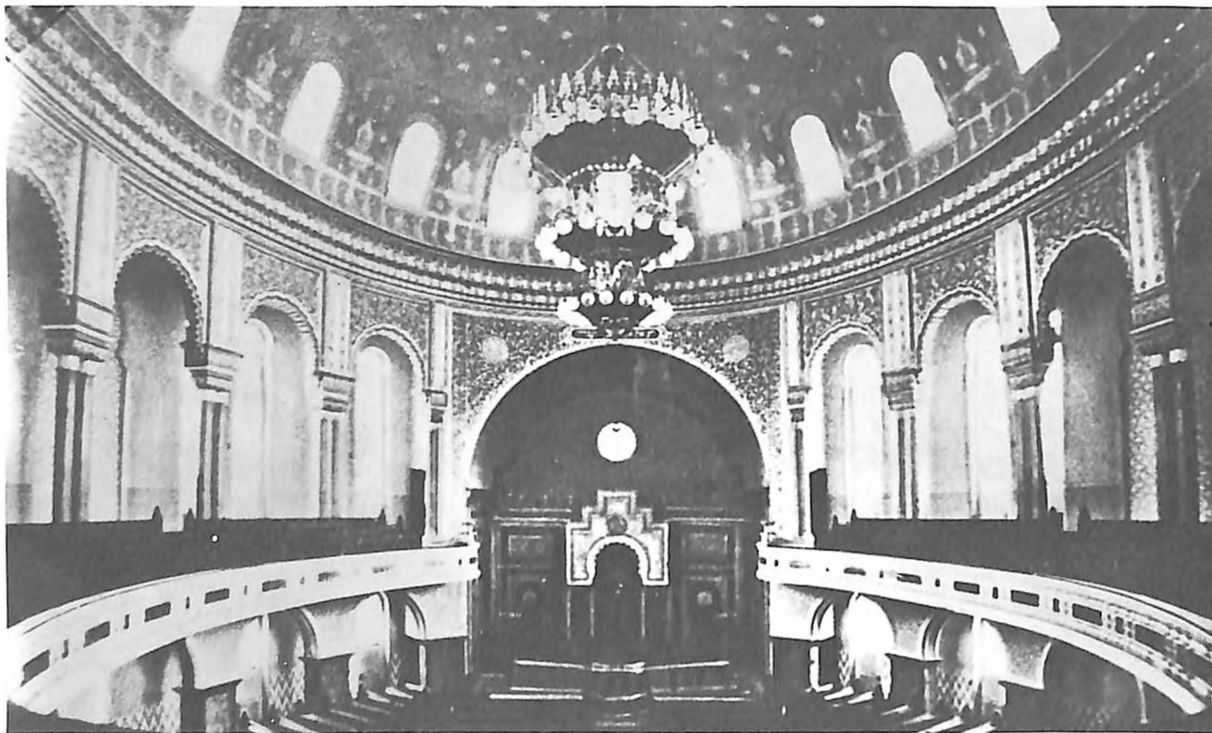
– svečanosti posvećenja velikog sefardskog hrama trajale su od 12. do 14. septembra 1930. godine.

Opis građevine (originalni nacrti čuvaju se danas u Istorijskom arhivu BiH) dao je sam arhitekta Lubinski 1930. godine u Spomenici Jevrejske vjeroispovijedne op-

štine sefardskog obreda.⁸ Sažeto bi se prostorni raspored sinagoge mogao opisati ovako:

Sjeverna fasada sinagoge, do Ulice JNA, imala je sve dobro poznate karakteristike kitnjastog pseudomaurskog stila i bila je vertikalno podijeljena na tri, ravno završena, dijela (srednji viši i dva bočna, niža). Kroz glavni, polukružni, bačvasto nadsvođeni ulaz, širine 9 metara, ulazilo se u prostrani atrij okružen potkovičastim arkadama (sličan, ali otvoren atrij nalazio se i na suprotnoj, južnoj strani hrama). I južna fasada je imala sličan obris. Lijeva bočna vrata na sjevernom pročelju vodila su u dnevnu sinagogu (služila obredima običnim danom), koja je imala bačvast svod i balkon za žene. Iznad dnevne sinagoge su se nalazile prostorije Jevrejske opštine. Iz atrija se ulazilo u pravougaono predvorje hrama, odakle su se žene stepenicama penjale na emporu, a muškarci ulazili u prizemlje, gdje je za njih bilo predviđeno oko 700 sjedala.

Unutrašnjost sinagoge, ogromni centralni potkupolni prostor, impresionirala je posjetioce veličinom i svodom kroz čije je prozore ulazila dnevna svjetlost. Svod se „oslanjao“ na niz dvostrukih, nježnih stupova četvrtastih kapitela, pa se činilo da nema težine. Kružna je empora počivala na širokim pilonima. Na empori je bilo 300 mjesta za sjedenje. Sinagoga je mogla primiti i do 2 hiljade ljudi.

Jevrejski sefardski hram

Poenta prostora bilo je „svetište“. Imalo je kvadratni tlocrt prislonjen s južne strane uz elipsu samog molitvenog prostora. Tu su stajali tiva i aron (u plitkoj niši flankiranoj sa po tri stupa). Svetište je, očigledno pod hrišćanskim utjecajem, bilo strogo odvojeno od ostalog prostora ogradom i visokim lukom. Sa obje strane ograde vodile su stepenice na taj povišeni prostor, a pored stepenica stajala je po jedna velika osmokraka svjetiljka. „Zidovi svetišta su od mermernih, velikih ploha sa okvirom od tamno-smeđeg kineskog mramora, oko ova- ga mramor obložen mozaikom, zlatno-zelenkastim, pa opet okvir od kineskog mramora.“⁹ (Svetište je, prema nacrtima arhitekta, ukrasio mozaikom majstor Marinković, mramor je postavio majstor Streha, a stupove obložio mramorom Horn, svi iz Zagreba.)

U prizemlju hrama nalazili su se i: riznica, rabinske odaje, dvorana za vjenčanja, garderobe. Na prvom i drugom spratu bile su prostorije za arhivu, biblioteku, dvorana za sjednice, stanovi itd.

Oslikavanje velike sefardske sinagoge izveo je štutgartski umjetnik Kemerer. „Namjera mi je, gospodine,“ rekao je Kemerer novinaru „Jevrejskog glasa“ 1930. godine,¹⁰ „da dadem jedan prijatan, miran topao utisak. Ne želim mnogo šara, ni drečavih boja. Osnova mi je mavorska, ali dopuštam sebi nešto fantazije, u cilju slobode stilizacije. Želim da se u mirnoći kompozicije boja osjeti dostojanstvo hrama. Mir i veličajnost, u boji i šari, i ništa više. Ne bježim od zlatnog, ako je potrebno, u svodovima kao i na galerijama, potrebno kao i ovim stubovima otvoreno-zeleni izgled mermera.“ Vrlo

Nadrabin dr Moric Levi

je zanimljiv način na koji je Jevrejska opština angažovala Kemerera. Jedan je Sarajlija dobio zadatak da proputuje Evropom i razgleda sinagoge. Njemu su se najviše sviđele slikarije sinagoge u Štutgartu i potražio je njihovog autora.¹¹

Veliki sefardski hram u Sarajevu imao je sve osobine eklektičnog muđejar stila, ali, zaključuje Mirjam Rajner u svome radu o jugoslovenskim potkupolnim sinagogama, „organizacija njenog unutrašnjeg prostora, smelo i potpuno novo rešenje centralnog molitvenog prostora, te primena savremenih materijala, određuju je kao delo blisko modernim shvatanjima“.¹²

Nažalost, nakon pustošenja u II svjetskom ratu i rekonstrukcije 1962. godine (izveo ju je arhitektka Ivan Štraus, u sinagogi je danas Radnički univerzitet „Đuro Đaković“) nije ostalo ništa, ili gotovo ništa, od nekadašnje raskošne građevine.

Kratak period aktivnosti velikog sefardskog hrama obogaćen je radom jedne izuzetne ličnosti – nadrabina **dra Morica Levija**. Rođen je 1879. godine u Sarajevu, a školovao se do svoje 20. godine u sarajevskoj školi Halaha, kod poznatih bosanskih rabina Merkada Romana i Avrahama Abinuna.¹³ Školovanje je dr Levi nastavio u Beču, na Filozofskom fakultetu i na Jevrejskom teološkom seminaru. Od 1907. godine dr Moric Levi je rabin, a od 1916. godine nadrabini Jevrejske opštine sefardskog obreda u Sarajevu. Bio je nadaleko čuven intelektualac, sveštenik, pedagog, istraživač jevrejske istorije i kulture. I danas, kao i prije 80 godina, mogla bi se njegova knjiga o Sefardima u Bosni smatrati za „prvi i jedini ozbiljan dokument o osnivanju i razvoju jevrejske zajednice u Bosni“.¹⁴ Dr Kalmi Baruh u napisu povodom 60. godišnjice života nadrabina Levija, kaže oštromno i vido-

vito o njegovim radovima: „(...) – sve to, velim, ostaće monumentum aere perennius jednom svijetu koji je blizu svome sumraku i o kome još mislimo i govorimo sa osmi-jehom punim poštovanja...“

Dr Moric Levi je 1942. godine ubijen u koncentracionom logoru u Gracu.

Dužni smo spomenuti i, u Sarajevu omiljenog, nadkantora **Isaka Altarca**, koji je pjevanje studirao na bečkoj muzičkoj Akademiji. I nejevreji su dolazili u hram da ga čuju. Nadkantor Altarc je osnovao hor dječaka, koji je petkom, subotom i praznicima pjevao u hramu liturgijske pjesme.

Nadkantor je ubijen 1941. godine na Vraca-ma.¹⁵

BILJEŠKE

- 1) SPOMENICA JEVREJSKE VJEROISPOVIJEDNE OPŠTINE SEFARDSKOG OBREDA, str. 16.
- 2) „Jevr. život“ 19. IX 1924, br. 25
- 3) „Jevr. život“ 15. V 1925, br. 59, str. 2.
- 4) „Jevr. život“ 22. VIII 1924, br. 21, str. 3.
- 5) Isto kao br. 1, jevrejske novine iz tog perioda.
- 6) „Jevr. život“ 11. VI 1926, br. 109, str. 2.
- 7) SPOMENICA LA LIRE, str. 39.
- 8) Isto kao br. 1; diplomski rad Mirjam Rajner; A. Levi, STIL MUĐEJAR DRUGI PUT U SARAJEVU
- 9) „Jevr. glas“ 29. VIII 1930, br. 33, str. 3.
- 10) „Jevr. glas“ 16. V 1930, br. 20, str. 2.
- 11) „Jevr. glas“ 16. V 1930, br. 20, str. 2.
- 12) M. Rajner, SINAGOGE S KUPOLOM U JUGOSLAVIJI, str. 68.
- 13) „Jevr. glas“ 12. IX 1930, br. 35, str. 3.
- 14) K. Baruh, JEDNO PRIZNANJE, „Jevr. glas“ 24. II 1939, br. 8, str. 6.
- 15) „Jevr. pregled“, br. 11–12, 1971, str. 58. i 59.

SINAGOGA U OSTALIM MJESTIMA

Jevrejske opštine po Bosni i Hercegovini nastale su uglavnom u drugoj polovini XIX vijeka, rašeljavanjem iz većih centara, kao što su Sarajevo, Travnik, Bijeljina, Banjaluka itd; zatim migracijom manjeg obima iz susjednih oblasti (iz Srbije, na primjer), te dolaskom Aškenaza iz Srednje i Istočne Evrope. Jevreji su se pretežno bavili trgovinom i zanatstvom, ali je vremenom bivalo sve više intelektualaca — ljekara, veterinara, advokata i slično.

„Provincijski Jevreji pokazali su vanrednu sposobnost aklimatizovanja. Oni žive u vrlo prisnim odnosima i vezama s nejevrejskim svijetom. I po mentalitetu, jevrejski mladić iz provincije, često, bliži je provincijskom nejevrejinu nego sarajevskom Jevrejinu.“¹

Tridesetih godina ovog vijeka u BiH bile su ustanovljene 24 jevrejske opštine. Samo su Sarajevo i Banjaluka imali po dvije opštine: sefardsku i aškenasku.² Malobrojne jevrejske porodice, koje su živjele u malim gradovima bez opštine, pripadale su formalno najbližoj organiziranoj jevrejskoj zajednici (tako je, recimo, nekoliko livanjskih jevrejskih porodica pripadalo bugojanskoj Jevrejskoj opštini, tešanjki Jevreji dobojskoj itd), pa su tamo odlazili na obrede za veće praznike, zbog obrezivanja djece, zbog vjenčavanja.

Međutim, zbog opšte ekonomske krize, između dva rata dolazi do obrnute seobe jevrejskog stanovništva — iz manjih u veće gradove, ponajviše u Sarajevo, tako da je već 1933. godine nagoviješteno „opšte propadanje jevrejske provincije u najskorijoj budućnosti“.³ To se i obistinilo.

Izgradnja hramova i u manjim bosanskohercegovačkim gradovima smatrana je prvom obavezom. „Uvijek je bivalo: gdje god se našao minjan na okupu, najozbiljnija tema je bila — zidanje hrama.“⁴ Nekoliko provincijskih hramova ubrajano je među najljepše građevine u gradu, na primjer bijeljinski, višegradski zenički, banjalučki hram. Tamo gdje je opština bila siromašnija Jevreji su održavali svakodnevna bogoslužjenja u kućama, u sobama u kojima su i stanovali. Obredi su se obavljali tiho i skromno, a u prvom planu je bilo sastajanje i očuvanje tradicije.

U Bosni i Hercegovini postojao je niz veoma sličnih sinagoga — jednostavnih longitudinalnih građevina, pokrivenih krovom na dvije vode, sa ravnim stropom unutra, istaknutim zabatom i zavjetnim pločama na njemu, konhom kao spremištem za aron. Ti su hramovi obično imali balkon za žene. Dekoracija fasade bila je jednostavna i svodila se na poneki reljefni friz, jače profilirani prozorski okvir ili dovratnik, ali obavezno sa barem jednim od jevrejskih simbola i hebrejskim natpi-

som. Nerijetko se pojavljuju dva tornjića na sjevernoj ili zapadnoj strani hrama.

U jednom broju „Jevrejskog života“ iz 1926. godine štampan je upečatljiv opis jednog malog bosanskog hrama:

„U prizemlju jedne obične kuće koja je bila sagrađena na pokridi bio je hram. Dva su prozorčića gledala na cestu i stare orahe pod njom, a na suprotnoj strani prema avliji bio je jedan veći prozor. Vrata su bila pokraj tog prozora, obična vrata od drveta, koje se sasušilo, pa su daske bile razmaknute. Eto to je bio hram mojih Jevreja.

Tu smo dolazili na molitvu. U drvenom ormaru čija su vrata bila prekrita parohetom, čuvala se Tora. Sećam se da smo imali dve Tore. Bila su i dva paroheta. Tore su imale i različite plaštove i po dve krune. I te su krune bile vrlo siromašne. Zar mogu krune biti siromašne? Zar krune mogu biti od nečeg drugog osim od zlata i dragog kamena? Naše su krune bile vrlo siromašne. Samo je jedna bila od srebra, iako je imala svoju istoriju. Bila je nečiji dar i o njoj bi se dalo mnogo da priča, da moji Jevreji nisu bili tako šutljivi. Ali oni su šutili i ja sam poneo vrlo malo istorije iz svog života. Sa niske tavanice visilo je kandilo, a pod njim je bio sto prekrit plaštom od crvene stare čohe. Imali smo i drugi plašt. Svakog se praznika menjao parohet, menjao se plašt Tore i plašt na stolu na kom se čitala Tora.

Jedan je parohet bio od plavog samta vezen zlatom. Parohet za Kipur bio je od bele teške svile sa zlatnim slovima. (...) Tu smo u hramu dolazili u ono osobito praznično raspoloženje. Skupljali smo se pred večer. Svi u čistom rublju, okupani, odeveni u praznično odelo, lagani u kretnjama i blagi u licu...

Hram je bio vrelo svega, kojima su se krepile duše i dizale Bogu.“⁵

Prošlost jevrejskih zajednica po manjim bosanskohercegovačkim mjestima i zbivanjima u tim zajednicama značajan je, ali nedovoljno istražen dio jevrejske istorije. Jevreja tu više nema, sinagoge su porušene ili su, uz nekoliko izuzetaka, u ruševnom stanju, dokumenata gotovo nema, samo poneka fotografija. Groblja, koja bi mogla biti jedan od najsigurnijih oslonaca u istraživačkom radu, često su zapuštena, nestaju ili su već nestala. Benjamin Pinto je još 1933. godine konstatovao takvo teško stanje: „Sticajem prilika, a po gvozdenom istorijskom zakonu, ove male zajednice nestaju, a ne vidim da među nama ima čovjeka od pera koji bi se posvetio istraživanju i pisanju istorije njihove. Zbog toga, dobro će doći poznijim generacijama i eventualnom prikazivaču ži-

vota bosanskih Jevreja ovo nekoliko podataka i konstatacija, naročito kada se zna da o Jevrejima u bosanskoj provinciji nema ni jednog pisanog dokumenta, osim tajničkih izvještaja i zapisnika, koje su počele, u zadnje vrijeme, voditi neke naprednije opštine."⁶

BILJEŠKE

- 1) B. Pinto, O JEVREJIMA U BOSANSKOJ PROVINCIJI, str. 147. i 148.

- 2) Isto, str. 144.
- 3) Isto, str. 147.
- 4) „Narodna židovska svijest“ 12. II 1926, br. 97, str. 3.
- 5) USPOMENA NA HRAM MOGA DETINJSTVA, „Jevr. život“ 11. I 1926, br. 109, str. 2. i 3.
- 6) Isto kao br. 1, str. 153.

TRAVNIK

„Ovdje još vlada duh blagopočivšeg Rav Abinuna, koji je tu opštinu nadasve vjerski odgojio.

Svaki dan se redovito održavaju molitve u prisustvu brojnih pobožnih opštinarara. Iza jutarnje molitve (tefila) čita se i tumači 'Hok le Jisrael', svako popodne prije minha ima midraš. Subotom i blagdanom posjećuju sinagogu gotovo svi opštinarari... Ovdje postoji Hevra Kedoša (Sveto udruženje), te se tačno vrše preuzete dužnosti čitanja molitava za pokoj duša članova (...) Svake subote održava se ješiva u kući g. Moise Saloma Altarca, gdje se citira Tanah (Stari zavjet) u originalu i ladino prevodu, a iza toga se tumači dotični sedmički odsjek (peraša). Na Šavuot prvu noć bile su dvije ješivot. Na određene poznate subote održavane su uvijek propovijedi u hramu.

Gabaj je Ezra Konforte. Ovih dana će početi da rade ritualnu banju (mikve), te će popraviti sinagogu.

Može biti da je ovdje jedini grad pod nebom, gdje se čisto aškenaski običaj 'mazkir' (azkarat nešafot) moli četiri puta godišnje u najdubljoj pobožnosti u prisutnosti pretežnog dijela Sefarada, pod vodstvom sefardskog hazana, to sve samo zbog nekolicine Aškenaza."¹

Travnička Jevrejska opština po starosti i važnosti dolazi odmah iza sarajevske. Različita su mišljenja o godini, pa čak i o vijeku kada su se Jevreji stalno naselili u Travniku, Haham Danijel Danon (1888–1942. godine; otac sada jedinog rabina u Jugoslaviji, Cadika Danona), koji je krajem dvadesetih godina ovog vijeka kratko vrijeme službovao u Travniku, otkrio je najstariji spomenik na travničkom jevrejskom groblju iz 1762. godine, pa se zato pretpostavlja da se Jevreji, ipak, u većem broju nastanjuju u ovom gradu prije te godine, ali nikako u XVII vijeku.² Godine 1910. u Travniku je živjelo oko 500 Jevreja.³

Prema nekim podacima prva je sinagoga u Travniku nastala 1769. godine.⁴ B. Pinto, opet, tvrdi da je šezdesetih godina XIX vijeka na mjestu stare sinagoge od drveta, izgrađena nova, kamena bogomolja;⁵ Josef Konforti, međutim, piše da je to urađeno već početkom XIX vijeka.⁶

U travničkoj sinagogi su se obredi vršili sve do Pesaha 1941. godine;⁷ u ratu zgrada nije srušena, postoji i danas, doduše nešto prepravljena. Sinagoga se već duže vrijeme koristi kao poslovni prostor.

Travnički hram se vanjstvom gotovo nije razlikovao od okolnih stambenih građevina. S vana su vodile stepenice na žensku galeriju. U blizini je tekao potok pored koga se za Novu godinu izvodio obred očišćenja

od grijehova. La tiva je bila postavljena u sredini hrama, a klupe su bile raspoređene oko nje. Hram je imao rabina, hazana, parnasa, gabaja, šamasa.⁸

Postojao je još jedan hram, „privatni“, u Gornjoj čaršiji, u kući Moise Saloma — Muške. U ovom se hramu bogoslužjenje održavalo samo subotom.⁹ Avram Atijas će mnogo kasnije pisati: „Hazan je u to vrijeme u tome hramu bio tiju Hajmo Baruh. U hramu u 'Gornjoj čaršiji' micvot (počasna funkcija u okviru obreda) nisu prodavane na licitaciji kao u hramu u 'Donjoj čaršiji' već bi ih starješina i vlasnik hrama Muško Salom dijelio po svom nahođenju. Subotom oko podne, ako bi se omladinci sa 'Gornje čaršije' zatekli na šetnji u blizini hrama, tiju Hajmo bi ih pozvao na molitvu 'ala minha'. Ali taj privatni hram je konačno zatvoren i vlasnik ga je pretvorio u magacin za žitarice..."¹⁰ Kao sinagogalni službenici spominju se: Jakov Pinto, tiju Katan, hazan Avram Altarac, ham Avram Papo — vjeroučitelj koga su zbog crvene kose zvali Il rojo, David Gaon i, kako smo već rekli, ham Danijel Danon.¹¹

U knjizi „Travnički Jevreji“ dr Josef Konforti se sjeća kujundžije Eliezera Pape, koji je radio i u hramu i bio moel ili obrezivač, a pored toga imao lijep glas. „Osobito je to preimućstvo koristio na Simhat-Tora veselje kada se je natjecao sa starim šamasom Isakom Altarcem sa defom, prigodnim pjesmama, kao i plesom ispred povorke nosilaca sefera, koja je obilazila hram dok se obred izvršio.“¹² Obučar Salomon Gaon bio je jedno vrijeme šamas, poslužitelj, u hramu.

Za Travnik je vezano ime učenog hahama Avrahama Abinuna, koji je bio „radi svoje povučenosti i skromnosti neobično poštovan u narodu. Narodna mašta ukrasila je njegovu ličnost mnogim pričama, pripisujući mu čak i svojstva rabina čudotvorca“.¹³ Rav Abinun je vjerske škole završio u Alžiru, živio je u Dubrovniku, odakle dolazi za rabina u Travnik. Zatim je, 1887. godine, postao sarajevski nadrabini i tu je službu obavljao sve do svoje smrti 1902. godine. Sahranjen je na sefardskom groblju na Kovačićima.¹⁴

Prekretnicu u društvenom i vjerskom životu travničkih Jevreja označio je boravak bugarskog rabina Šabetaja Đajina. On je reformirao vjersku nastavu i doprinio oživljavanju kulturnih zbivanja među jevrejskom omladinom.¹⁵

VIŠEGRAD

Višegradska sinagoga je posvećena 1905. godine.¹⁶ Posvetio ju je sarajevski aškenaski nadrabini dr Vessel. Ostalo nam je zabilježeno i to da je 1910. godine u Višegradu gostovalo pjevačko društvo „La Lira“ i tom prilikom pjevalo u hramu večernje molitve.¹⁷

Višegradska sinagoga 1905. godine

Hram je na sjevernoj strani imao dva visoka i vitka tornjića pokrivena „kriškastim“ kupolama. Imao je, dakako, i galeriju za žene, koje su rijetko dolazile u hram. Aškenazi i Sefardi su se odlično slagali u Višegradu. Jedan od najuglednijih Jevreja bio je Jakob Drajer, trgovac, vrlo naobražen i sklon misticizmu.¹⁸

Godine 1921. umro je skromni i pobožni hazan **Hajim Romano**, koji je pedeset godina službovao u višegradskom templu.¹⁹ Izvršavao je, poput mnogih rabina i hazana u manjim gradovima, najrazličitije sinagogalne funkcije. Do svoje smrti vršio je obrezivanje; vjenčavao držeći na tiva, pored nogu, lavor sa kamenom, pa bi, kazavši berahu i popivši vino razbijao, po starom jevrejskom običaju, čašu o kamen govoreći: „Besiman tov!“ (sretno); i onako star duvao je u šofar i postio na Jom kipur (taj dan je odlazio u hram vrlo rano, a sa sobom je nosio bijeli jastuk, da bi se na njemu kratko vrijeme odmorio nakon dugih i iscrpljujućih molitava). Za Tiša beav bile bi postavljene svijeće na niske sanduke, a za rabina bi donosili klupicu. Haim Romano je držao i nekoliko propovijedi godišnje; govorio je dobro španski, hebrej-

ski, njemački i turski, srpskohrvatski slabije. Palio je kao i svi sveštenici, prvo svjetlo na hanukiji. Lik Hajima Romana sačuvan je na jednoj staroj fotografiji iz 1914. godine: Višegrađani su se slikali sa Jevrejima-vojniciima ispred sinagoge. Hazan Romano stoji u prvom redu, obučan u dugačko džube, sa fesom na glavi, kojeg nije skidao sve do smrti. Stari su se rabini nerado fotografisali, jer to nije bilo u skladu sa vjerskim propisima.

Hajima Romana je na dužnosti sveštenika višegradske sinagoge zamijenio rav Jakov Maestro. Bio je „inčentadu persona“, govorili su Sefardi – pretjerano pobožan. Uvijek je nosio tako veliki talit (molitveni šal) da su se cicijot (rese) vukle po zemlji. On je duševno obolio, preselio u Sarajevo, a u Višegrad je došao 1938. godine hazan Josef Levi, rodnom iz Prištine. On je posljednji višegradski sveštenik, jedan od rijetkih u našoj zemlji koji su preživjeli II svjetski rat.

Stara sinagogalna građevina u Višegradu još uvijek postoji, ali kao poslovni, trgovački prostor. Srušeni su tornjevi, skinute zavjetne ploče nad ulazom, ne vidi se više nikakav znak po kome bi se dalo naslutiti da je zgrada služila kao jevrejska bogomolja. Od dragocjenog inventara bogomolje, nakon pljačkanja u ratu, spasena je samo jedna Tora, koju je Višegrađanin Jakov Gaon ponio „u šumu“, u partizane.

BANJALUKA

U Banjaluci su postojale dvije jevrejske opštine: sefardska i aškenaska.

Jevrejska opština sefardskog obreda osnovana je sredinom XIX vijeka i bila je uvijek veća od aškenaske. Naprimjer, 1930. godine imala je 218 članova, a aškenaska 168.²⁰ Sefardski hram sagrađen je u centru grada oko 1880. godine, ali je, prema mišljenju Benjamina Pinte (koji je tridesetih godina putovao po Bosni obilazeći jevrejske opštine i sinagoge) „bez istorijske važnosti i umjetničke vrijednosti“.²¹ Uz hram je postojao i mađdar, osnovna vjerska škola. Pošto je bogomolja bila trošna i neugledna, tridesetih godina ovog vijeka pokrenuta je akcija za gradnju nove. Decembra 1936. godine položen je kamen temeljac ne samo za novu bogomolju, već i za jevrejski društveni dom,²² ali je rat spriječio ostvarivanje ovog projekta.

U banjalučkoj sefardskoj Opštini rabin je do 1927. godine bio ham Menahem Romano; od 1927. godine Avram Atijas, a nakon njega Mihael Atijas.²³

Jevrejska opština aškenaskog obreda u Banjaluci osnovana je, kao i ostale aškenaske opštine u BiH, odmah nakon austro-ugarske okupacije. Aškenazi podižu

svoj hram 1902. godine; bio je „ljepši, moderniji, veći“ od sefardskog,²⁴ a nalazio se „na dnu izuzetno lijepe aleje divljeg kestena u nekadašnjem 'Boiča-hanu' nasuprot protestantske bogomolje“.²⁵ Na sačuvanoj fotografiji jasno se vidi da je hram imao dva masivna, oniža tornja na zapadnoj strani. Tornjevi su završavali kupolama na kojima su se visoko dizale metalne zvijezde šestokrake.

Od sveštenika aškenaske sinagoge ostala su zapisana imena dra Frankfurtera, kasnije nadržabina u Vinokovcima, te dra Kelera, kasnije nadržabina u Čehoslovačkoj.²⁶

Obe su sinagoge, iako devastirane, preživjele zadnji rat. Vjerovatno ih je, poput ostalih sačuvanih hramskih zgrada po gradovima u kojima više nije bilo Jevreja, Jevrejska opština iz Zagreba ili Beograda prodala, te su ubrzo srušene.²⁷

VISOKO

B. Pinto, kao i drugdje, ne štedi komplimente kada piše o visočkim Jevrejima: „Nekada je bilo poznato Visoko po razvijenim osjećajima jevrejskih stanovnika. Ova mala opština dala nam je niz pobožnih i bogobojaznih ljudi i rabina.“²⁸

U Visoko doseljavaju Jevreji 1879. godine, poslije jednog od velikih požara koji su izbijali u Sarajevu. Prvi dolazi poznati ham Bohor Maestro sa ocem, bratom i ostalim članovima familije. Za njima doseljavaju i druge jevrejske porodice, a obredi se obavljaju u jednoj privatnoj kući. Godine 1883. odlučeno je da se podigne posebna zgrada za sinagogu. Uskoro je položen kamen temeljac, a svečanosti su prisustvovali i tako ugledni članovi bosanskohercegovačke jevrejske zajednice kao što je nadržabin Leon Finci i travnički rabin Avraham Abinun. Ta će dva rabina doći i kad se hram bude posvećivao, 1886. godine.²⁹

Tačnu godinu izgradnje hrama u Visokom otkrili smo u listu „Narodna židovska svijest“ iz 1926. godine, gdje se spominje proslava 40. godišnjice njegova osnutka. Podatak iz Statistike Jevrejstva Kraljevine SHS iz 1928/29. godine, da je ova sinagoga podignuta 1917. godine pogrešan je ili se odnosi samo na veću popravku postojeće bogomolje. Ham Bohor Maestro, učenik ham Leona Fincija, bio je prvi hazan i gabaj u visočkom hramu.³⁰ Od kasnijih sveštenika možemo spomenuti samo hazana Avrama Romana i rabina Kosorlu iz 1935. godine.

Sinagoga nije porušena u ratu. Iza rata ju je Jevrejska opština iz Zagreba, zajedno sa rabinovom kućom, prodala dvojici Visočana, koji su i sinagogu i kuću

odmah srušili, a na njihovim mjestima sagradili kuće za stanovanje. Ulica u kojoj se hram nekada nalazio zove se danas Jevrejskom ulicom.³¹

ZENICA

„U Zenici kraj vode sa lijepim perivojem pada prolazniku u oči bogomoljica sa dražesnom fasadom, od koje odskaču dvije bijele ploče sa Deset Božjih zapovijedi.“³²

Polu vijeka su zenički Jevreji imali za rabina ham Josefa Levija, koji umire 1928. godine. Ham Josef je rođen u Travniku 1848. godine, a dvije godine nakon njegova rođenja seli se njegov otac Rafael sa familijom u Zenicu. Rafael Levi bio je jedan od osnivača zeničke Jevrejske opštine, a obavljao je i dužnost hazana.³³ Od njegova sina ham Josefa Levija potekla je inicijativa za gradnju sinagoge, kako stoji u njegovom nekrologu u „Jevrejskom glasu“.³⁴ Na rabinskom položaju naslijedio

Zenička sinagoga

ga je Sarajlija Leon ili Juda Finci (početkom II svjetskog rata odveden u logor i ubijen), a hazan i vjeroučitelj bio je dugo vremena Moise Altarac.³⁵

Naišli smo na podatak da je zenički hram sagrađen 1903 godine.³⁶ Posvećivanje novoizgrađene bogomolje obavio je tek 1906/7. sarajevski nadržabin dr Vesel.³⁷ Tom prilikom je na večernjem bogoslužju pjevala „La Lira“. Bio je to prvi put da ovo jevrejsko pjevačko društvo nastupa van Sarajeva.³⁸

Zenička sinagoga bila je, poput većine bosanskohercegovačkih sinagoga, izgrađena u samom centru grada. Na njenom eksterijeru prepoznatljiv je pseudomaurski stil. Sjeverna fasada vertikalno je podijeljena na tri dijela. Središnji, viši dio izbačen je naprijed i nekada se završavao polukružno,³⁹ ali je kasnije prepravljen i postao ravan, a na njemu je, što je jedinstven slučaj u BiH, postavljen sat. U unutrašnjosti je na sjevernoj strani bio balkon za žene.

Sinagoga je nakon II svjetskog rata služila kao magacin, ali je kasnije pripala Muzeju grada Zenice; njen vanjski izgled je vjerno restauriran, a u adaptiranom ente-

rijeru su izloženi muzejski eksponati. Dvije vitrine i jedan pano posvećeni su zeničkim Jevrejima.⁴⁰ To je usamljen slučaj — izuzimajući Sarajevo — da je jevrejskoj istoriji posvećen bar kutak u nekom od muzeja u našoj Republici.

TUZLA

Veći broj Aškenaza od Sefarda — bila je osnovna karakteristika tuzlanske jevrejske zajednice. Aškenazi su i osnovali jevrejsku opštinu nakon austro-ugarske okupacije, a Sefardi su doselili u nešto većem broju tek nakon završetka I svjetskog rata, i to iz Bijeljine, Zvornika, Dervente.

Aškenaski templ je sagrađen 1902. godine (vidimo ga na jednoj austro-ugarskoj razglednici: izdužena građevina visokih i uskih prozora, a na njenoj zapadnoj strani dva zdepasta tornja koji jako podsjećaju na crkvene zvonike). Sefardi su imali samo malu, provizornu sinagogu u Szapari ulici.⁴¹ Sefardi nisu u početku imali ni

Sinagoga u Tuzli na austrougarskoj razglednici

rabina ni hazana, i dolazili su obavljati svakodnevno bogoslužje u aškenaski templ. To je dovelo do nesporazuma sa aškenaskim Jevrejima, pa i do „potpunog rascjepa“, nekoliko godina pred II svjetski rat. „Različiti ritus unio je nemir u njihove dobre odnose.“⁴² Zato Sefardi osnivaju svoju, odvojenu zajednicu, a obrede po sefardskom ritusu vrše isključivo u prostorijama Jevrejskog društva.⁴³ Zapošljavaju jednog hazana, koji je bio ujedno i šohet.⁴⁴

Tuzlanska aškenaska Jevrejska opština imala je tri visokoobrazovana rabina. Prvi je bio dr Špicer, kasnije rabin u Francensbadu. Dr Klajn će postati univerzitetski profesor u Palestini, a dr Hinko Urbah nadrabin aškenaske Opštine u Sarajevu.⁴⁵

Od sefardskih rabina poznata su nam imena ham Danijela Danona (bio je 7 do 8 godina tuzlanski sveštenik⁴⁶) i ham S. Abinuna, koji je službovao u Tuzli krajem tridesetih godina.⁴⁷

ŽEPČE

Doseljavanje Jevreja u Žepče počelo je 1820. godine. Obredi su pune 83 godine održavani u privatnim kućama, sve do 1903. godine, kada je podignuta mala sinagoga, koja je imala žensku galeriju sa mušebecima.

Prije izgradnje sinagoge rabin je bio ham Moše Kabiljo, a naslijedio ga je Salamon Kabiljo (umro u Sarajevu 1930. godine, na drugi dan Sukota), nazvan Hodža. Nejevrejsko stanovništvo je često jevrejske rabine zvalo „hodžom“.⁴⁸

BRČKO

Jevrejska opština u Brčkom osnovana je oko 1850. godine. Osnovali su je Sefardi, došljaci iz bosanskih i sr-

Unutrašnjost Brčanskog hrama 1918. godine – Rabin Leon Juda Katan

bijanskih gradova. Pošto je liturgija u Bosni i Srbiji bila donekle različita, dolazilo je do nesuglasica među došljacima.⁴⁹

I o brčanskoj sinagogi ostavio nam je svjedočanstvo B. Pinto: „Svi su hramovi u našoj provinciji obični, nekoji i lijepi, ali ni malo interesantni. To su obične zgrade, bez ikakva stila, ali hram o kojem je ovdje riječ predstavlja, ali samo izvana, jedno čisto arhitektonsko stilsko djelo. Čini utisak jednog starog, klasičnog svetišta, a nije star: sagrađen je g. 1881, pod predsjedništvom pokojnog Kuća Alkalaja. Nalazi se u centru grada.”⁵⁰

Izgradnji sinagoge najviše je doprinio rabin David Isak Alkalaj, zvan tiju Davu. Rođen je u Travniku 1845. godine, a službovao je kao rabin i vjeroučitelj u nekoliko bosanskih gradova (prva služba u Zvorniku 1866, pa u Mostaru i Bijeljini).⁵¹

Pronašli smo samo jedno, i to vrlo lošu fotografiju brčanskog hrama, srušenog u II svjetskom ratu (na njegovom mjestu je danas dvorište SUP-a). Sjevernu fasadu su okvirivala dva toliko atrofirana tornjića da liče na dva stupa sa kapitelima u obliku lukovice. Zabat je bio vrlo istaknut, a na njemu su stajale velike ploče s dekalogom.

BIHAĆ

Sefardi dolaze u Bihać polovinom XIX vijeka, a dvije aškenaske familije nakon austro-ugarske okupacije. Služba se dugo vremena održavala u dvjema provizornim bogomoljama, a 1906. godine sagrađena je nova bogomolja, „sa galerijom i predvorjem”.

Prvi poznati sveštenik bio je rav Davičo Perera, a spominju se i Benjamin Alhalel i Avram Juda Atijas. Pišući o Avramu Atijasu, ubijenom 1941. godin, profesor Avram Pinto kaže: „Biti službenik u takvoj općini nije bilo lako. Funkcije i dužnosti nisu bile određene, pa kako je broj članova rastao, tako su i hazanove dužnosti rasle. Pored dužnosti hazana i šoheta dodijeljena mu je na kraju i dužnost učitelja vjeronauke.”⁵² Rabinska služba u manjim gradovima bila je, nema sumnje, i odgovornija i složenija od službe u većim centrima.

BIJELJINA

Tridesetih godina ovog vijeka najveća jevrejska opština u Bosni i Hercegovini, izuzimajući Sarajevo, bila je bijeljinska. Brojala je 492 člana.⁵³ Hram je, na inicija-

Sinagoga u Bijeljini

tivu predsjednika Jevrejske opštine Avrama Levija, sagrađen 1900. godine.⁵⁴ Nalazio se u glavnoj ulici. Dva izdužena šestougona tornja sa kupolama u obliku lukovice (podsjećaju pomalo na minarete) krasila su sjeverno pročelje sinagoge. Postojala je i posebna zgrada za jevrejsku školu, koja je sagrađena zauzimanjem rabina Davida Isaka Alkalaja, početkom XX vijeka.⁵⁵

Tradicionalni običaji i religioznost vremenom su blijedjeli u Bijeljini; slično je bilo i u ostalim bosanskohercegovačkim gradovima. Hramovi su obično prazni — konstatovao je B. Pinto 1933. godine.⁵⁶ „Stranac je nekad tražio Jevreje u hramu, danas ih traži u (Jevrejskom) domu,” pisao je nakon posjete Bijeljini.⁵⁷

Od 1914. do 1936. godine rabin je u bijeljinskoj sinagogi bio Rafael Levi, a pred sam početak rata Salamon Levi i Aron Altarac.⁵⁸

GRAČANICA

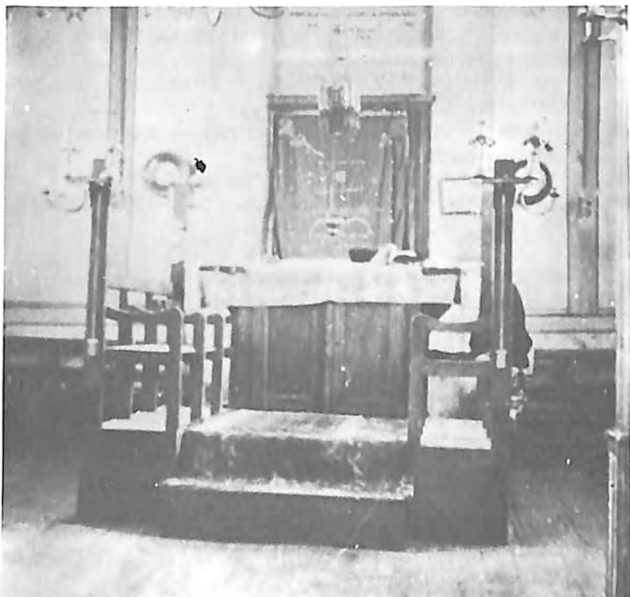
Jevreji su počeli naseljavati Gračanicu polovinom XIX vijeka,⁵⁹ ali se Jevrejska opština osniva tek nakon dolaska Austro-Ugarske. Početkom XX vijeka bilo je u ovom bosanskom gradiću 80 Jevreja, a 1931. godine četiri puta manje. Iščezavala je polako, ali neumitno, bosanska „jevrejska provincija“.

Sinagoga potječe iz 1890. godine. Gračanički Jevreji su imali za rabina i vjeroučitelja jednu od istaknutijih jevrejskih ličnosti u BiH – ham Salomona Abinuna, sina ham Avrahama Abinuna.

BUGOJNO

Bugojanska Jevrejska opština spada među manje zajednice. Nastala je, pretpostavlja se, preseljavanjem Sefarda iz Travnika, a njena brojnost povećala se dolaskom Aškenaza krajem XIX vijeka.

„Bogomolja-idila“, kako je naziva dr Atijas 1924. godine, bila je smještena u kući uglednog Avrama Saloma. „Od hambara njegovog žita i naslaga soli pa do bogomolje u dugačkoj avliji njegove kuće bijaše veliki prostor, na kome bi se vesela mladež igrala, dok bi tiju Jahiel ili koji drugi starac iz opštine dovršavao pobožno arvijske molitve po izlazu šabata. Istu su bogomolju posjećivali Sefardi i Aškenazi. Duvanje u šofar bijaše na primjer dugogodišnji privilegij staroga Grofa.“⁶⁰

Unutrašnjost sinagoge u Zvorniku

U četvrtoj deceniji ovog vijeka podignuta je u Bugojnu jednostavna, jednospratna sinagogalna građevina u kojoj su žene sjedile pozadi, iza staklene pregrade.⁶¹ Bugojanci su sinagogu zvali „jevrejska havra“.

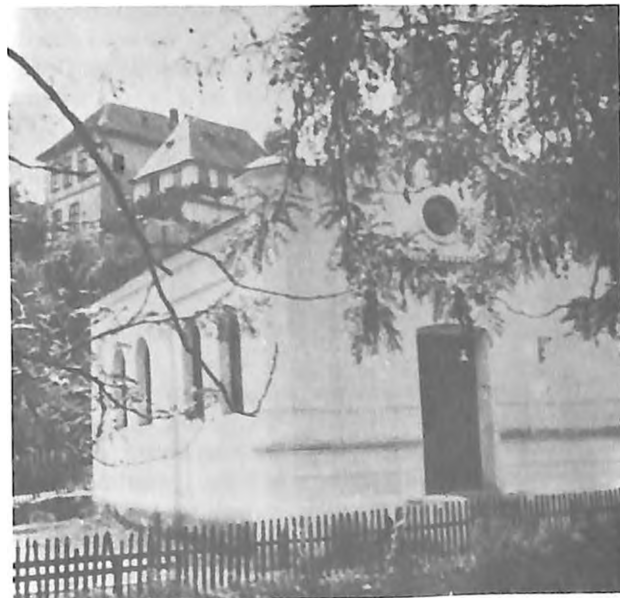
OSTALA MJESTA

U Jajcu je, prema kazivanju dra Josipa Engela, postojala sinagoga još iz austro-ugarskog perioda. Ona je izgledom oponašala sarajevski aškenaski hram, samo je bila manja. Za jevrejske praznike dolazio je rabin iz Travnik ili Zenice. U Jajcu je živio podjednak broj sefardskih i aškenaskih Jevreja, koji su se vrlo dobro slagali. Vremenom je jevrejskog stanovništva bilo sve manje, tako da ih je početkom četrdesetih godina bilo svega nekoliko.⁶²

Prijedorska Jevrejska opština nastala je raseljavanjem banjalučkih Jevreja. Prva familija je došla 1880. godine. Sinagoga je bila uređena u kući Jakoba Mevoraha. Iako je postojala želja za gradnjom hrama, u Prijedoru takva građevina nije podignuta.⁶³

U Zvorniku je hram podignut još 1902. godine,⁶⁴ a u njemu je kratko vrijeme rabinsku funkciju vršio David Isak Alkalaj.⁶⁵ Zgrada hrama je 1954. godine prodana jednom Zvorničaninu koji ju je pretvorio u kuću za stanovanje.⁶⁶

Dugo su se vremena Jevreji u Doboju okupljali i obavljali vjerske obrede u provizornoj bogomoljici,

Sinagoga u Zvorniku

smještenoj u podrumskim prostorijama jedne stambene kuće. Ženski odjeljak bio je odvojen običnim platnenim zastorom.⁶⁷ Godine 1936. otvorena je još jedna jevrejska bogomolja u privatnoj kući. U starijem hramu ubuduće su se održavala praznična bogoslužjenja, a u novom subotnja. Novi hram je posvetio hazan S. Kabiljo.⁶⁸

Jevrejska opština u Derventi imala je tridesetih godina oko stotinu članova. Sinagoga u pseudomaurskom stilu podignuta je 1911. godine,⁶⁹ a zalaganjem Bukija Pesaha obnovljena je, čini se, tridesetih godina.⁷⁰ Pred sam početak rata rabin u Derventi je bio Jakov Papo.⁷¹

Rogatička sinagoga postoji i danas, ali nažalost građevina je zapuštena i ima neodgovarajuću namjenu (magacin). Izgrađena je i posvećena 9. septembra 1928. godine.⁷² Sinagoga ima konhu na južnoj strani, balkon za žene bio je na sjevernoj. Još su vidljivi u unutrašnjosti tragovi nekadašnjih slikarija: imitacija stupovasa cvjetnim kapitelima.

U Zavidovićima je sinagoga sagrađena vjerovatno početkom XX vijeka. Bila je podijeljena na dva dijela, sa odvojenim ulazima, tako da su se jednom polovinom zgrade služili Aškenazi, a drugom Sefardi.⁷³ Nalazila se u starom dijelu grada (u Ulici Stjepana Radića), zajedno sa sakralnim objektima drugih vjeroispovijesti. U ratu građevina nije srušena, poslije rata služila je desetak godina kao magacin, a potom je srušena.⁷⁴

Jevrejska bogomolja u Mostaru postojala je još 1889. godine (jedina u Hercegovini).⁷⁵ Međutim, prema podacima Regionalnog zavoda za zaštitu spomenika kulture u Mostaru, zemljište za gradnju hrama (u njegovoj adaptiranoj zgradi smješteno je od 1952. godine Pozorište lutaka) kupljeno je u Brankovcu 1904. godine. Opština je 1928. godine brojala oko 300 duša, a u to vrijeme je sveštenik bio Josip Fišbajn.

I u Bosanskom Brodu je postojala mala bogomolja za sefardske Jevreje, dok su Aškenazi odlazili na molitvu u Slavonski Brod. Sefardska sinagoga je oko 1927. godine prodata izvjesnom Lipovšku, koji je zgradu koristio za stanovanje. Sefarda, izgleda, više nije bilo u Brodu. Zgrada nekadašnje sinagoge mogla se vidjeti i iza rata.⁷⁶

Jevrejske bogomolje su postojale i u drugim, manjim, gradovima u Bosni i Hercegovini. Gdje god se mogao sastaviti minjan uređivani su kulturni prostori, skromni, ponekad u sasvim skućenim i neprimjerenim prostorijama, podrumima, avlijama, ali smatrani su ipak – sinagogama, bili su jednako sveti i poštovani, imali su isto značenje kao i najmonumentalnije građevine. Čini nam se da je baš u manjim gradovima najviše dolazio do izražaja profani karakter jevrejske kultne građevine: sa-

stati se, razgovarati, očuvati tradiciju... To se odnosi, recimo, na Tešanj, Vlasenicu, Livno, Donji Vakuf, Kiseljak (u Kiseljaku je uređivana sinagoga u sobi jedne jevrejske kuće, samo preko ljeta, jer su tada Jevreji u velikom broju dolazili u tamošnju banju⁷⁷).

Nema sumnje da bi bilo korisno sakupiti građu o svim, pa i najmanjim jevrejskim zajednicama u našoj Republici. Ali ovaj će obimni posao morati sačekati „bolja vremena“, kada bude više materijalnih sredstava i razumijevanja.

BILJEŠKE

- 1) H., TRAVNIK, „Narodna židovska svijest“ 1. VII 1927, br. 168, str. 3.
- 2) B. Pinto, O JEVREJIMA U BOSANSKOJ PROVINCIJI, str. 142. i 143.
- 3) M. Udovičić, TRAVNIK U VRIJEME AUSTRO-UGARSKÉ, str. 38.
- 4) STATISTIKA JEVREJSTVA KRALJEVINE SHS, „Jevr. almanah“ 1928/29.
- 5) Isto kao br. 2, str. 152.
- 6) J. Konforti, TRAVNIČKI JEVREJI, str. 12.
- 7) Isto, str. 13.
- 8) Isto.
- 9) A. Atijas, SINAGOGÉ I JEŠIVOT U TRAVNIKU, „Jevr. pregled“, br. 5–6, 1973, str. 12; kazivanje Mike Altarca Isto, str. 13.
- 10) Isto, str. 14.
- 11) Isto, str. 16.
- 12) Isto, str. 16.
- 13) SPOMENICA JEVREJSKE VJEROISPOVIJEDNE OPŠTINE SEFARDSKOG OBREDA, str. 10.
- 14) Kazivanje Morisa Abinuna (praunuka Avrahama Abinuna)
- 15) J. Konforti, JEVREJI U UNUTRAŠNJOSTI BiH, Spomenica 1966, str. 136–137.
- 16) Atijas, ŠTIMUNZI IZ BOSANSKIH SINAGOGA, str. 67.
- 17) SPOMENICA LA LIRE, str. 19.
- 18) Kazivanje Isidora Romana, unuka Hajima Romana, inače gabaja danas jedine aktivne sinagoge.
- 19) „Žid. svijest“ 4. III 1921, br. 113, str. 4.
- 20) B. Pinto, BANJA LUKA, „Jevr. glas“ 21. III 1930, br. 12, str. 2. i 3.
- 21) Isto.
- 22) „Jevr. glas“ 18. XII 1936, br. 50, str. 6.
- 23) Isto kao br. 4, str. 244; kazivanje Majera Romana
- 24) Isto kao br. 20.
- 25) SJEĆANJE NA BANJALUKU, str. 8.
- 26) Isto kao br. 20, str. 2. i 3.
- 27) Kazivanje Majera Romana.
- 28) Isto kao br. 2, str. 149.
- 29) „Narodna židovska svijest“ 12. II 1926, br. 97, str. 3.
- 30) „Židovska svijest“ 6. VII 1923, br. 229, str. 1.
- 31) Iz nepotpisanog dokumenta u Jevrejskom istorijskom muzeju u Beogradu; podaci iz Zavičajnog muzeja Visoko
- 32) Isto kao br. 16, str. 67.
- 33) Podaci zabilježeni na polađini fotografije rav Josifa Levija iz Muzeja grada Zenice, podatke dao Ezra Levi
- 34) 21. XII 1928, br. 49, str. 3.
- 35) Isto kao br. 4.

- 36) Isto; mnogi napisi iz poslijeratnog perioda.
- 37) „Jevr. glas“ 20. IV 1928, br. 14, str. 1.
- 38) Isto kao br. 17
- 39) O ovakvom izgledu pročelja svjedoči jedna stara fotografija.
- 40) Kazivanje kustosa Muzeja grada Zenice Huseina Sardarevića.
- 41) JEVREJSKA VJEROISPOVIJEDNA OPŠTINA U TUZLI, dokumenat u Jevrejskom istorijskom muzeju u Beogradu, reg. br. 987/45
- 42) TUZLA, „Jevr. glas“ 30. X 1936, br. 43, str. 7.
- 43) Isto kao br. 41
- 44) Isto kao br. 42.
- 45) Isto kao br. 41.
- 46) Kazivanje rav Cadika Danona.
- 47) Isto kao br. 4, str. 253.
- 48) MEĐU JEVREJIMA U ŽEPČU, „Jevr. život“ 16. IX 1927, br. 172, str. 2. i 3.
A. Pinto, O JEVREJIMA U ŽEPČU, „Jevr. pregled“ maj 1973, br. 5–6, str. 19–21.
- 49) Isto kao br. 2, str. 144.
- 50) B. Pinto, BRČKO, „Jevr. glas“ 25. IV 1930, br. 17, str. 2.
- 51) „Narodna židovska svijest“ 19. III 1926, br. 102, str. 3.
- 52) A.P., NEŠTO O JEVREJIMA U BIHAČU, „Jevr. život“ 12. VIII 1927, br. 167, str. 3.
A. Binto, NAŠ HAZAN AVRAM ATIJAS, „Jevr. pregled“ 1969, br. 1–2, str. 28–32.
- 53) Isto kao br. 2, str. 144.
- 54) III 1895. godine, kako stoji u Statistici Jevrejstva Kraljevine SHS za 1928/29. godinu.
- 55) „Narodna židovska svijest“ 19. III 1926, br. 102, str. 3.
- 56) Isto kao br. 2, str. 148.
- 57) B. Pinto, BIJELJINA, „Jevr. glas“ 7. III 1930, br. 10, str. 2.
- 58) „Jevr. glas“ 20. III 1936, br. 12, str. 6.
- 59) S. Elazar, GRAĐA ZA ISTORIJU JEVREJSKE ZAJEDNICE U GRAČANICI, str. 130–134.
- 60) Isto kao br. 16, str. 66. i 67.
- 61) Kazivanje Fiore Altarac.
- 62) Isto kao br. 2, str. 147.
- 63) „Jevr. glas“ 11. IV 1930, br. 15, str. 11.
- 64) Isto kao br. 4; „Jevr. glas“ 28. II 1930, br. 9, str. 2.
- 65) „Jevr. život“ 19. III 1926, br. 99, str. 3.
- 66) Podaci SIZ-a kulture Zvornik.
- 67) Kazivanje Samuela Albaharija.
- 68) „Jevr. glas“ 13. III 1936, br. 11, str. 6.
- 69) Isto kao br. 4.
- 70) „Jevr. glas“ 23. II 1940, br. 8, str. 5.
- 71) „Jevr. glas“ 23. VIII 1940, br. 27
- 72) „Jevr. glas“ 31. VIII 1928, br. 33, str. 3.
- 73) Kazivanje Isaka Kabilja.
- 74) Podaci SIZ-a kulture Zavidovići.
- 75) Isto kao br. 4.
- 76) Kazivanje dra Đure Baslera.
- 77) Kazivanje Isaka Kabilja.

STRADANJE

Aprila 1941. godine, sutradan po dolasku u Sarajevo, otpočeli su Nijemci pustošenje velikog jevrejskog hrama. „Oni su zajedrto sa domaćom ruljom, koja je, nepoznajući njemački jezik, dizala desnu ruku sa raširenih pet prsta da time objasni Nijemcima da pripada tzv. 'petoj koloni', počeli pljačkati hram i iznositi iz njega sve, što se moglo odnijeti. Nijemci su upravo dali mig i dozvolu toj rulji da može slobodno obeščastiti hram.”² Pucali su iz pušaka i mitraljeza, bacali ručne bombe³ i nestalo je svete škrinje i ploča sa deset Božijih zapovijedi, vječnog svjetla – zjapila je prazna niša u svetištu, koja se smatrala za „odraz nebeskih sfera, pro-ročkog prosvjetljenja i nadzemaljskog ideala”.⁴ Uništeni su ili ukradeni: mnogobrojne svjetiljke i svijećnjaci, luster od lijevane bronzne težak 600 kilograma (tada najveći na Balkanu), obredni predmeti od plemenitih metala, klupe od rezbarene hrastovine, prozori, vrata, mra-

orne oplata, linoleumi s poda, bakar na kupoli... U atrijumu hrama spaljene su Tore, jevrejske knjige, slike, arhiva Opštine.

Ostali su samo goli zidovi sinagoge, nazivane „komadićem galuta”, „kućom čežnje za Templom”.⁵

U Talmudu (T. Megilla III E.p. 224) se mogu pročitati i ove rečenice:

„Sa sinagogama se ne postupa sa omalovažavanjem; ljeti se u njima ne traži zaštita od vrućine, niti zimi od hladnoće, niti kad pada kiša od kiše; u njima se ne jede, ne pije, ne spava, ne zabavlja, i uopšte ne iskorištava ih se; nasuprot tomu u njima se može čitati Tora, studirati i predavati Mišna, i mogu se javno oplakivati mrtvi... To važi samo za aktivne sinagoge; ako su one, međutim, u ruševinama, ostavljaju se da tako leže i ostavlja se da u njima raste trava – radi žalosti duša.”⁶

Sudbina svih bosanskohercegovačkih sinagoga u

Pljačkanje velikog sefardskog hrama 1941. godine

II svjetskom ratu bila je slična. II kal grandi i II kal di la Bilava pretvoreni su u zatvore, nakon što su bili opljačkani i devastirani. U aškenaskom hramu bile su kancelarije ustaškog povjereništva za Jevreje, ali i javna kuća, kao i u banjalučkom hramu. Neke su bogomolje bile pretvorene u konjušnice (Višegrad, Zenica, Visoko, Rogatica, Gračanica); neke su odmah spaljene i srušene (Bihać, Bijeljina, Bugojno, Jajce, Derвента). I mostarski hram bio je opljačkan i oskrnavljen, kao i oba banjalučka,

Zenička sinagoga je u ratu pretvorena u konjušnicu

jevrejsko stanovništvo odvedeno u logore, jevrejska groblja uništavana.

„Tih dana su oficiri iz komande mjesta ušli u sinagogu,“ opisuje stradanje Jevreja u Žepču Hajdar Hulusija, „i iz nje pokupili zlatne, pozlaćene i srebrne čirake, čilime i druge dragocjenosti. Vojnici su dovršili pljačku, razvalili oltar, polomili izrezbarene stolice i drugu drvenariju, pa sve to pobacali u rijeku Bosnu. U sinagogi su otvorili bioskop u kojem su prikazivani ratni filmovi. Bioskop je radio nedjelju dana bez ijednog posjetio- ca, pa su ga vlasti premjestile na pijačni trg, a sinagogu pretvorile u konjušnicu. Po savjetima i naređenjima starijih morali smo ćutati o zbivanjima u sinagogi.“

Nova vlast je paliła knjige, te je vazduh bio pun dima i kiselkastog mirisa izgorjelog papira. Vjeter je po avlijama, baštama i oko kuća raznosio stranice knjiga i listova sa hebrejskim pismom.“⁷

BILJEŠKE – STRADANJA

- 1) „Još jednom se ukazaše, u srcu civilizovane Evrope i u jeku XX stoljeća, demoni tiranije, lišenja najosnovnijih građanskih prava, fizičkog mučenja, duševne torture, prvrednog bojkota, stigmatizacije žutim znakom – pojave koje prevazilaze sve okrutne predstave o srednjovjekovnim vremenima (...) Ima li još u civilizovanom svijetu ijedna ljudska savjest koja se ovih dana nije bar jednom uzbunila?“ (dr Kalmi Baruh, IZABRANA DJELA, str. 252. i 253.)
- 2) S. Pinto, ZLOČINI OKUPATORA I NJIHOVIH POMA- GAČA..., str. 13.
- 3) A. Stajić – J. Papo, UBISTVA I ZLOČINI IZVRŠENI NAD JEVREJIMA U BIH U TOKU NEPRIJATELJSKE OKUPA- CIJE, Spomenica 1966, str. 205–249.
- 4) J. Carlebach, DIE ARCHITEKTUR DER SYNAGOGUE, str. 115.
- 5) M. Eisler, BAU UND EINRICHTUNG DER SYNAGOGUE, str. 29.
- 6) Talmudski citat je preveden s njemačkog iz knjige S. Kra- uss, SYNAGOGALE ALTERTÜMER, str. 423.
- 7) H. Hulusija, REKVIJEM ZA ČUPANA, „Jevr. pregled“ br. 3–4, 1986, str. 28–30.

LITERATURA

- dr Atijas, Štimunzi iz bosanskih sinagoga, Spomenica o proslavi 30. godišnjice Jevrejskog kulturno-potpornog društva La Benevolencija, Beograd 1924.
- Baruh, dr Kalmi, Izabrana djela, Sarajevo 1972.
- Carlebach, Joseph, Die Architektur der Synagoge, Jeschurun, 16. Jahrgang, Heft 3/4, Berlin 1929.
- Carlebach, Joseph, Der Gottesdienst in den Synagogen der Gegenwart, Jeschurun, 15. Jahrgang, Berlin 1928.
- Cohn-Wiener, Ernst, Die jüdische Kunst. Ihre Geschichte von den Anfängen bis zur Gegenwart, Berlin 1929.
- Ehrlich, Ernst Ludvig, Die Kultsymbolik im Alten Testament und im nachbiblischen Judentum Stuttgart 1959.
- Eisler, Max, Bau und Einrichtung der Synagoge, Jüdische Rundschau, Nr 4/5, Frankfurt a.M, 1946.
- Elazar, mr Samuel, Građa za istoriju jevrejske zajednice u Gračanici, Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne (poseban otisak), XV, Tuzla 1984.
- Enciklopedija likovnih umjetnosti, Zagreb 1959.
- Encyclopaedia Judaica, Jerusalem 1974.
- Eschwege, Helmut, Die Synagoge in der deutschen Geschichte Dresden 1980.
- Freiberger, Šalom, O molitvama i obredima (Dodatak molitveniku) Zagreb 1938.
- Gradwohl, dr Ronald, Trauerfeier in der Synagoge, Israelitisches Wochenblatt, 28. II 1986, Nr 9, Zürich
- Gutmann, Joseph, Jüdische Zeremonialkunst, Frankfurt a.M. 1963.
- Hammer-Schenk, Herold, Synagogen in Deutschland, Geschichte einer Baugattung im 19. un 20. Jahrh. (1780 – 1933), Teil I, Hamburg 1981.
- Historica hebraica. Jüdische Kunst, Kultur und Geschichte aus dem Staatlichen Jüdischen Museum Prag. Ausstellungskatalog, Berlin 1965.
- Hruby, Kurt, Die Synagoge. Geschichtliche Entwicklung einer Institution, Schriften zur Judentumskunde, Theologischer Verlag, Zürich, 1971.
- Judaica. Die Sammlung Berger. Kult und Kultur des europäischen Judentums, München 1979.
- Kaplon, Uri, The Synagogue, Jerusalem 1973.
- Katalog izložbe „Praznični običaji jugoslovenskih Jevreja“, Beograd 1986.
- Konforti, dr Josef, Travnički Jevreji, Sarajevo 1976.
- Krauss, Samuel, Synagogale Altertümer, Berlin-Wien 1922.
- Krautheimer, Richard, Mittelalterliche Synagogen, Berlin 1927.
- Krüger, Renate, Die Kunst der Synagoge. Eine Einführung in die Probleme von Kunst und Kult des Judentums Leipzig 1966.
- Künzl, Hannelore, Zur Aufnahme islamischer Architekturstile im Synagogenbau des 19. Jahrhunderts, Zeitschrift der deutschen morgenländischen Gesellschaft, suppl. III, 2, Wiesbaden 1977.
- Künzl, Hannelore, Synagogen, Kunst des 19. Jh im Rheinland, Architektur I, Kultusbauten, Dusseldorf 1980.
- Lamm, Hans, Synagogenbau gestern und heute, Baumeister, 63, H I, 1966.
- Landsberger, Franz, Einführung in die jüdische Kunst, Berlin 1935.
- van der Leeuw, Gerard, Vom Heiligen in der Kunst, Gütersloh 1957.
- Levi, mr Aleksandar, Stil mudejar drugi put u Sarajevu, Arhitektura, Zagreb 1986.
- Levi, Moric, Sefardi u Bosni, Beograd 1969. (prvo izdanje 1911)
- Levinson, N. Peter, Die Kultsymbolik im Alten Testament und im nachbiblischen Judentum, Stuttgart 1972.
- Maestro, Jakov, Naš stari „Meldar“, Spomenica o proslavi 30. godišnjice jevrejskog kulturno-prosvjetnog društva La Benevolencija u Sarajevu, Beograd 1924.
- Maier, Johann, Das Judentum, München 1973.
- Monumenta Judaica. 2000 Jahre Geschichte und Kultur der Juden am Rhein, Handbuch I, Köln 1963.
- Nedomački, dr Vidosava, Stara jevrejska umjetost u Palestini, Beograd 1964.
- Pedeset godina opstanka Jevrejske vjeroispovijedne općine aškenaskog obreda u Sarajevu, Sarajevo 1930.
- Pinto, Benjamin, O Jevrejima u bosanskoj provinciji, Godišnjak, izdaju La Benevolencija i Potpora, Sarajevo-Beograd 1933.
- Pinto, dr Samuel, Zločini okupatora i njihovih pomagača izvršeni nad Jevrejima u BiH, Sarajevo 1952. (u rukopisu)
- Rajner, Mirjam, Sinagoge s kupolom u Jugoslaviji (19. i 20. vijek) Beograd 1981, (u rukopisu)
- Rosenmann, M., Der Ursprung der Synagoge und ihre allmähliche Entwicklung, Berlin 1907.
- Roth, Cecil, Jewish Art. An illustrated History, London 1971.
- Rubens, Alfred, A History of Jewish Costume, London 1967.
- Schwartz, Karl, Die Juden in der Kunst, Berlin 1928.
- Shachar, Isaian, Jewish Tradition in Art. The Feuchtwanger collection of Judaica, Jerusalem 1981.
- Sjećanje na Banjaluku, Bilten Udruženja Jevreja Jugoslavije u Izraelu, 15. II 1980, br. 1, str. 8.
- Skarić, Vladislav, Iz prošlosti sarajevskih Jevreja. Spomenica o proslavi 30. godišnjice Jevrejskog kulturno-potpornog društva La Benevolencija u Sarajevu, Beograd 1924.
- Soetendorp, Jacob, Symbolik der jüdischen Religion. Sitte und Brauchtum im jüdischen Leben, Gütersloh 1963.
- Spomenica 400 godina od dolaska Jevreja u Bosnu i Hercegovinu, Sarajevo 1966. (u tekstu Spomenica 1966)
- Spomenica Jevrejske vjeroispovijedne opštine sefardskog obreda, Sarajevo 1930.
- Spomenica o proslavi 30. godišnjice Jevrejskog pjevačkog društva la Lira, Sarajevo 1931. (u tekstu Spomenica La Lire)
- Strauss, Heinrich, Die Kunst der Juden im Wandel der Zeit und Umwelt. Das Judenproblem im Spiegel der Kunst, Tübingen 1972.
- Synagoga – jüdische Altertümer, Handschriften und Kultgeräte, Historisches Museum 17. V – 16. VII 1961, Frankfurt a.M.
- Synagogen in Berlin. Zur Geschichte einer zerstörten Architektur, Teil I (Kataloge), Berlin Museum, Berlin 1983.
- Udovičić, M., Travnik u vrijeme Austro-Ugarske (1879–1918) Travnik 1981.
- Vidaković, Krinka, Kultura španskih Jevreja na jugoslovenskom tlu, XVI – XX vijek, Sarajevo 1986.
- Wischnitzer, Rachel, The Architecture of the European Synagogue, Philadelphia 1964.
- Wischnitzer-Bernstein, Rahel, Symbole und Gestalten der jüdischen Kunst, Berlin 1935.
- P e r i o d i k a: „Jevrejski almanah“ (Beograd), „Jevrejski almanah“ (Vršac), „Jevrejski glas“ (Sarajevo), „Jevrejski život“ (Sarajevo), „Jevrejski pregled“ (Beograd), „Narodna židovska svijest“ (Sarajevo), „Židov“ (Zagreb), „Židovska svijest“ (Sarajevo).

Izdavač:
MUZEJ GRADA SARAJEVA

Za izdavača:
BAJRO GEC

Recenzent:
Dr ĐURO BASLER

Likovno-tehnička postavka:
MEHMED KLEPO

Fotografija:
FAHRUDIN LOGO

Štampa:
ENERGOINVEST – BIROTEHNIKA

Za štampariju:
NEDIB PROZORAC

Tiraž:
500 primjeraka

NASLOVNA STRANA:
Unutrašnjost sinagoge u Dobrovoljačkoj ulici

